

Atf/Citation

Can, B., & Avcı, S., (2021). *Demografik geçiş teorisi açısından Türkiye'nin demografik geçiş aşamaları ve nüfuslanma süreci. Doğu Coğrafya Dergisi, 26 (46), 229-252.*

DEMOGRAFİK GEÇİŞ TEORİSİ AÇISINDAN TÜRKİYE'NİN DEMOGRAFİK GEÇİŞ AŞAMALARI VE NÜFUSLANMA SÜRECİ¹

Turkey's Demographic Transitional Stages And Population Process In Terms Of Demographic Transition Theory

Burhan CAN*

Prof.Dr. Sedat AVCI**

Öz

Demografik geçiş teorisine göre; demografik geçiş süreci, geleneksel demografik rejimden modern demografik rejime doğrudur. Diğer kelimelerle yüksek doğum ve ölüm oranlarının görüldüğü durumdur, düşük doğum ve ölüm oranlarının görüldüğü yeni duruma geçiş vardır. Demografik geçiş sürecinin aşamaları bulunur. Bu aşamalar, üç ile beş arasında değişebilir. Bazı araştırmalarda geçiş sürecini meydana getiren aşamalar üç iken; bazı araştırmalarda dört; bazılarında ise beştir.

Bu vesileyle Türkiye üzerine yapılan araştırmalarda demografik geçişe ait aşamaların farklı numaralandırılıp tarihlendirildiği saptanmıştır. Örneğin Türkiye nüfusunun 2050'lerde takriben 95 milyon olacağını ve üçüncü aşamayı tamamlayacağını belirten çalışmalar söz konusudur. Lakin zaman geçtikçe demografik geçiş sürecine evvela dördüncü, ardından beşinci aşamanın eklendiği açıktır. Bu durumda Türkiye için de beş aşamalı geçişe göre yeni açıklamaların yapılması ve üçüncü aşamanın bitişi tarihinin verilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada Türkiye'deki demografik geçiş aşamalarının görece yeni olan beşli modele göre belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin demografik geçişini ele alan çalışmalarda bulunan farklılıkların nedenleri de saptanmıştır. Böylece önceki çalışmalardan farklı bir sınıflama yapılarak, ülkenin hangi aşamada bulunduğu nicel verilerden yararlanmak suretiyle ortaya konulmuştur. Bu durum coğrafyanın tasvir, karşılıklı etkileşim ve kantitatif yöntem ve ilkelerinin kullanılmasını gerektirmiştir.

¹ Bu makale "Demografik Fırsat Penceresi Açısından Türkiye'nin Nüfus Politikaları ve Nüfuslanma Süreci" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Programı, b.can1@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-4546-4947

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, sedtavci@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4371-5578

Dergiye Geliş Tarihi: 16.09.2021

Yayına Kabul Tarihi: 29.10.2021

1923-1950 yılları arasındaki veriler, ülkeye yönelik tahminler yürüten araştırmalardan; 1955'ten sonrakiler ise DİE, TÜİK, BM, HÜNEE vb. kurumlardan derlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: demografik geçiş teorisi, demografik geçiş aşamaları, nüfuslanma süreci, Türkiye.

Abstract

According to the demographic transition theory; the demographic transition process is from the traditional demographic regime to the modern demographic regime. In other words, there is a transition from a state of high birth and death rates to a new state of low birth and death rates. The demographic transition process has stages. These stages can changeable from three to five. In some studies, the stages that make up the transition process are three; in some studies, they are four; in others, they are five.

On this occasion, it has been determined that the stages of the demographic transition are numbered and dated differently in the studies on Turkey. For example, there are studies stating that the population of Turkey will be approximately 95 million in the 2050s and that it will complete the third phase. But as time passed, first the fourth and then the fifth stage were added to the demographic transition process. In this case, the need to make new explanations according to the five-stage transition and to give the end date of the third stage arose for Turkey.

In this study, it was aimed to determine the demographic transition in Turkey according to the relatively new five-stage model. moreover the reasons for the differences in studies examining Turkey's demographic transition were determined. Thus, a different classification was made from previous studies, and the stage of the country was determined by using quantitative data. For this purpose, belonging to geography; description, interaction and quantitative methods and principles were used. Data for the period 1923-1950 were drawn from studies that made country-specific estimates. After 1955, it was compiled from DİE (State Institute of Statistics), TÜİK (Turkish Statistical Institute), UN (United Nations), HÜNEE (Hacettepe University Institute of Population Studies) etc.

Keywords: demographic transition theory, demographic transition stages, population process, Turkey.

1. Giriş

“Demografik Geçiş Süreci”nin temelleri, ilk kez Thompson tarafından 1908-1927 yılları arasında bazı Batılı ülkelerde görülen demografik değişimlerin analiz edilmesiyle atılmıştır. Geçiş süreci kaleme alınırken, nüfus artış hızı farklı üç ülke tipi tespit edilmiştir ve bu ülkeler “Grup A”, “Grup B” ve “Grup C” şeklinde sınıflandırılmıştır (Thompson, 1929: 961). Ne var ki Thompson, bu süreci çeşitli istatistiklerle izah ettiği, hatta çok net ifadelerle birtakım neticelere eriştiği halde; bazı eserlerde vurgulananın aksine “formülasyonunu bir teori olarak düşünmez” (Kirk, 1996: 362). Yani Thompson’un 1929’daki çalışmasında “Demografik Geçiş Teorisi”nin kaleme alınması ve bazı evrelere ayrılması durumu mevcut değildir. Zira Thompson, çalışmasında salt analiz yapmıştır ve araştırmasını herhangi bir şekilde kuramlaştırmamıştır.

Demografik geçiş süreci, bir teori şeklinde ilk olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, gelişmekte olan ülkelerin yüksek nüfus artış hızları dikkate alınarak ABD’de yazılmıştır (Davis, 1945; Hodgson, 1983 akt. Özbay, 2015: 256; Kirk, 1996: 361; Weeks, 2016: 82). Süreç, “The Demographic Transition Theory” (Demografik Geçiş Teorisi) adıyla, Princeton’daki Nüfus Araştırmaları Ofisi tarafından, 1944’te yayımlanan Avrupa ve Sovyetler Birliği’nin gelecekteki nüfusu (The Future Population of Europe and the Soviet Union) üzerine yapılan çalışmaların bir sonucu olarak kuramlaştırılmıştır (Kirk, 1996: 363).

“Demografik Geçiş” terimi; Frank Notestein’in 1945’teki çalışmaları ve Kingsley Davis’in yine 1945’teki Amerikan Siyasi ve Sosyal Bilimler Akademisi’nin “World Population in Transition” isimli süreli yayınında (yıllığında) yayımlanan “The Demographic Transition” (Demografik Geçiş) başlıklı makalesiyle doğar (Weeks, 2016: 82). Dahası adı geçen makalede Notestein, üç aşamalı bir büyüme yapısını tanımlar (Kirk, 1996: 364; Weeks, 2016: 82). Sonuç olarak demografik geçiş teorisinin; özellikle 1940’lı ve 1960’lı yıllarda Davis (1945 ve 1963), Kirk (1945) ve Notestein’in (1945 ve 1953) çalışmalarıyla daha sistematik hale getirildiği ve üç aşamada ele alındığı söylenebilir (Hirschmann, 2001 akt. Yüceşahin, 2011: 12; Koç vd., 2008: 5; Kinsella ve He, 2009: 20; Kurtar, 2012: 10; Weeks, 2016: 82). Demografik geçiş süreci kısaca; yüksek doğum ve yüksek ölüm oranlarının sürdüğü durumdan (geleneksel demografik rejim), doğumların bilinçli kontrol edildiği ve ölüm oranlarının düştüğü, hatta ölüm oranlarının doğurganlık hızının gerisinde kaldığı yeni duruma (modern demografik rejim) geçişi ifade eder (Üner, 1972: 71-72; Behar vd., 1999: 21; Lee, 2003: 167; Reher, 2004: 33; Yüksel ve Kocaman, 2007: 57; Yüceşahin, 2009: 2; Blue ve Espenshade, 2011: 721; Özbay, 2015: 254; Sertkaya Doğan, 2018: 29, 39 ve 2019: 63).

Yapılan çalışmada “Demografik Geçiş Modeli”nin ele alındığı farklı disiplinlerdeki metinlerde, modele ait aşamaların değişik biçimlerde değerlendirildiği görülmüştür. Birtakım eserde geçişin üç aşamada gerçekleştiği ifade edilirken (Başar, 2013: 21; Weeks, 2016: 83), bazı yapıtlarda dört aşamada (Tümertekin ve Özgüç, 1997: 219; 2016: 220; Şahin, 2015: 54), bir kısım çalışmada ise beş aşamada gerçekleştiği savunulmaktadır (Clarke, 1987: 157; Hoşgör ve Tansel, 2010: 52; Tansel, 2012: 33; Can ve Avcı, 2019: 212).

2. Amaç ve Yöntem

Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda demografik geçişe ait aşamaların farklı numaralandırılıp tarihlendirildiği saptanmıştır. Örneğin Türkiye nüfusunun 2050’lerde takriben 95 milyon olacağını ve üçüncü aşamayı tamamlayacağını belirten çalışmalar vardır. Lakin zaman geçtikçe demografik geçiş sürecine öncelikle dördüncü, ardından beşinci aşamanın eklendiği açıktır. Bu durumda Türkiye için de beş aşamalı geçişe göre yeni açıklamaların yapılması ve üçüncü aşamanın bitiş tarihinin verilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Türkiye’deki demografik geçiş aşamalarının görece yeni olan beşli modele göre belirlenmesi amaçlanmıştır. Üstelik bu çalışmada, Türkiye’nin demografik geçişini ele alan çalışmalarda bulunan farklılıkların nedenleri de saptanmıştır. Böylece önceki çalışmalardan farklı bir sınıflama yapılarak, ülkenin hangi aşamada bulunduğu nicel verilerden yararlanmak suretiyle ortaya konulmuştur. Bu durum coğrafyanın tasvir, karşılıklı etkileşim ve kantitatif yöntem ve ilkelerinin kullanılmasını gerektirmiştir. 1923-1950 yılları arasındaki veriler, ülkeye yönelik tahminler yürüten çalışmalardan; 1955’ten sonrakiler ise DİE, TÜİK, BM, HÜNEE vb. kurumlardan derlenmiştir.

3. Demografik Geçiş Teorisi Açısından Türkiye'nin Demografik Geçiş Aşamaları ve Nüfuslanma Süreci

Türkiye'nin günümüze kadar sergilediği ve gelecekte olması beklenen nüfus değişimi "demografik geçiş" olarak nitelendirilir. Hemen her ülke demografik geçişin bir çeşidini yaşamış ve/veya yaşamaktadır. Buna göre; yüksek düzeyde olan ölüm ve doğum hızları, kısmen düşük ve az çok dengeye gelene kadar azalır, nüfustaki büyüme er-geç sona erer ve böylece nüfus sabit (dengede) kalır (Becklake, 1993: 33; DİE, 1995: 3; Yüceşahin, Adalı ve Türkyılmaz, 2016: 242). Ancak son yıllarda doğum oranlarındaki düşüşe bağlı olarak nüfusun yenilenmesi ve dengede kalmasının mümkün olmadığı, aynı nüfusun azalmaya başladığının ve böylece demografik geçiş sürecinin yeni bir aşamasına (Gerileme Aşaması/5. Aşama) girildiğinin ifade edildiği çalışmalar söz konusudur (Clarke, 1987: 159; Reher, 2004: 33; Murat, 2006: 37; Hoşgör ve Tansel, 2010: 52; Tansel, 2012: 33; Can ve Avcı, 2019: 212). Bu noktadan hareketle Türkiye'nin demografik geçiş sürecine ait aşamalarının yeniden belirlenmesi gerekmiştir. Bu belirleme işi, nüfuslanma sürecinden bağımsız yapılamaz. Dolayısıyla 1923'ten günümüze kadar saptanan demografik veriler ışığında Türkiye'nin (beşli modele göre) hâlihazırda dördüncü aşamanın içinde olduğu (geç genişleme evresi) söylenebilir.

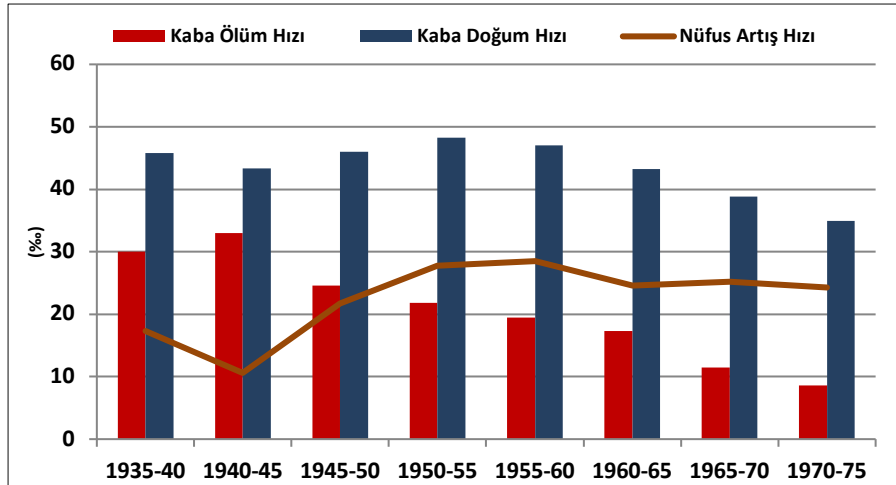
3.1. Birinci Aşama: 1923-1955 Dönemi

Türkiye'de demografik geçişin birinci aşaması 1923-1955 dönemini kapsamaktadır (Eraydın, 2003: 14; Koç, vd., 2008: 48-49; Hoşgör ve Tansel, 2010: 55; Başar, 2013: 74). Ancak aynı dönemin 1923-1950 yıllarından ibaret olduğunu belirten metinlere de rastlanır (Yüksel, 2007: 26; Özbay, 2015: 265). DİE ise söz konusu aşama için, "1923'ten 1950'lere kadar olan dönemi içermektedir" ifadesine yer vermekle beraber; ikinci aşamanın 1955 ila 1985 yıllarını kapsadığına vurgu yapmıştır (DİE, 1995: 4). DİE ikinci aşamayı 1955 yılında başlattığına göre, 1955'e kadar olan dönem, tabiatı itibarıyla birinci aşama olur. Dolayısıyla birinci aşamanın Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 senesinde başlayıp birtakım demografik bulgular ışığında 1955 yılına kadar sürdüğü şeklindeki ifade daha doğru olabilir.

Cumhuriyet'in ilanından hemen önceki 1911-1922 devresinde cereyan eden; Trablusgarp Savaşı, Balkan savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı gibi takriben 10 yıl aralıksız ve ardışık süren çarpışmalarda ülke nüfusu büyük kayıplar yaşamıştır. Bir tahmine göre, 10 yıllık savaş döneminde 15-39 yaşları arasında olan 900 bin civarında Türk erkeği ölmüştür (Demeny ve Shorter, 1968: 31). Bu sürede hem evlenen insan sayısı ciddi anlamda azalmış; hem de evli erkeklerin büyük kısmı cephelerde görev yaptığından, uzunca bir süre, nüfusun doğumlarla desteklenmesi mümkün olamamıştır. Ayrıca 1940-1945 yıllarında İkinci Dünya Savaşı'nın sirayet etmesini önleyebilmek için, ülke sınırlarında normal zamanlara nazaran misliyle fazla asker bulundurmaya zorunda kalmış; bu durum, 1940-1945 dönemine ait doğumları da azaltmıştır (Yüceuluğ, 1947: 8). 1930'lar ile 1940'ların sonlarında çocuk doğurma çağında olan kadınların zaman ve mekândaki olumsuz koşullar sebebiyle bu potansiyellerini kullanamadıkları; bu durumun, kabaca 1935'ten 1950'ye kadar sürdüğü ve ham doğum oranını düşürdüğü açıktır (Shorter ve Macura, 1982: 4).

Cumhuriyet'in erken dönemine denk gelen bu süreç; yüksek ölüm oranları, savaş şartlarının zorlukları, hayat pahalılığı, ilaç sıkıntısı, mesken bunalımı dolayısıyla sağlıklı olmayan yerlerde yaşama zorunluluğu vb. birçok olumsuz faktör ile tasvir edilebilir (Yüceuluğ, 1947: 10). Türkiye'deki demografik geçiş sürecinin birinci aşaması, doğum ve ölümlerin çok yüksek olduğu bir evre olarak tanımlanır (Hoşgör ve Tansel, 2010: 55; Başar, 2013: 75).

1950'den önceki doğurganlık eğilimlerinin, temel verilerdeki birtakım zayıflıklar sebebiyle net olarak öngörülmesi imkânsızdır (Shorter ve Macura, 1982: 4). Buna rağmen Shorter ve Macura (1982), doğurganlık ve ölümlülük eğilimleri üzerinde yaptıkları birtakım hesaplamalarla Türkiye'deki nüfus büyümesini tahmin etmeye çalışmışlardır. Örneğin 1935-1940 döneminde tahmin edilen kaba doğum hızı %45,8 iken, kaba ölüm hızı %30, nüfus artış hızı %17,3'tür. İkinci Dünya Savaşı koşullarının yaşandığı 1940-1945 döneminde kaba doğum hızı %43,3 iken, kaba ölüm hızı %33, nüfus artış hızı ise %10,6 düzeyinde tahmin edilmiştir. Seferberlik halinin sona erdiği 1945-1950 döneminde kaba doğum hızının artarak %46, kaba ölüm hızının düşerek %24,6 düzeyinde gerçekleştiği, nüfus artış hızının ise %21,7 seviyesine eriştiği varsayılmıştır. Türkiye'deki demografik geçişin birinci aşamasının son yıllarına denk gelen 1950-1955 döneminde, kaba doğum hızının zirve yaptığı; bundan sonraki yıllarda, kaba doğum hızının istikrarlı bir düşüş eğilimine girdiği gözlenmiştir. Sözü geçen 5 yıllık dönemde kaba doğum hızının %48,3'lük değeriyle en yüksek düzeye eriştiği; kaba ölüm hızının %21,8 ile o zamana kadarki en düşük orana indiği; nüfus artış hızının ise %27,8 değerini yakaladığı tahmin edilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Türkiye Nüfusuna Ait Bazı Demografik Tahminler: 1935-1975

Kaynak: Shorter Ve Macura, 1982: 97. Verileri Temel Alınarak Hazırlanmıştır.

Demografik geçiş sürecinin birinci aşamasında ölüm hızları ile ilgili istatistikler tam olmamakla birlikte, İkinci Dünya Savaşı yıllarına tekabül eden kısa bir evrede ölüm hızının yükselmesi dışında, normal yaşamdaki iyileşmenin ve barış ortamının ölüm hızlarında sürekli bir azalma sağladığı saptanmıştır (Shorter ve Macura, 1982: 6; DİE, 1995: 4; Yavuz, 2008: 136-138). Özellikle bebek ölüm oranının 1945'ten itibaren sürekli düştüğünü; çocuklarda yaşam beklentisinin ise istikrarlı bir yükseliş içine girdiğini gösteren çalışmalar vardır. Örneğin 1935-1975 yıllarına ait bazı hesaplamalara göre; Türkiye'de bebek ölüm oranı 1935-1940 döneminde %273 iken, 1940-1945 yıllarında artmış ve %306'ya erişmiştir (Şekil 2). Bu dönemde genel bir seferberlik durumu söz konusudur ve nüfusta sıtma, trahom, tüberküloz (verem), frengi gibi bulaşıcı hastalıklar oldukça yaygındır (Tuğluoğlu, 2008: 351).

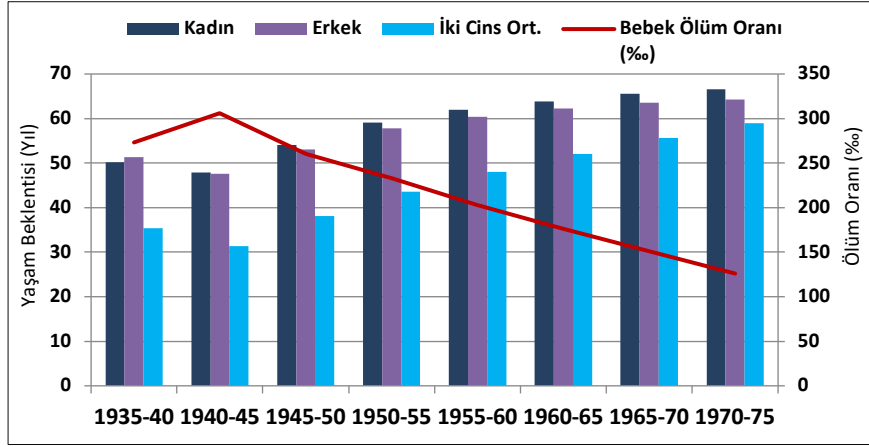
1945-1950 yıllarında bebek ölüm oranı %260'a, 1950-1955 döneminde ise %233'e geriler ancak bu kötü tablo, 1970-1975 döneminde oranlar %126'ya düştüğü halde varlığını sürdürür (Şekil 2). Hatta 1923'ten 1973'e kadar geçen 40 yılda tespit edilen bebek ölüm hızındaki düşüş, büyük ölçüde değişmez. Çünkü 40 yıl gibi bir zaman zarfında bebek ölüm hızı düşüşü yıllık %3 gibi bir ortalamaya sahiptir (Shorter ve Macura, 1982: 7).

Demografik geçişin birinci aşamasının yaşandığı döneme ait çocukların 5 yaşından sonra yaşama beklentisi, bir dönem hariç olmak üzere istikrarlı bir artış eğilimindedir. Diğer bir anlatımla 1935-1940 yıllarında 5 yaşında yaşama beklentisi iki cins için 35,4; 1940-1945'te 31,4; 1945-1950'de 38,1; 1950-1955 arasında 43,6 yıldır (Şekil 2). Değerlerin çok düşük olması; hastalıklar, kötü beslenme şartları, sağlıklı olmayan meskenler, ilaç sıkıntısı, yetişmiş insan kaynağı kıtlığı (hekim, hemşire, eczacı, ebe vb.), yoksulluk, eğitimsizlik, temiz suya erişimde yaşanan sorunlar, atık uzaklaştırma ve sanitasyon uygulamalarının yetersizliği gibi birçok unsurun varlığına işaret eder.

Özellikle belirtmelidir ki; bu dönemde Türkiye'ye benzeyen ve erken çocukluktan sonraki yaşam beklentisinin yüksek olduğu birçok toplumda bebek ölüm hızı, Türkiye'deki oranın yarısı kadardır. Dahası, yüksek bebek ölüm düzeyi her iki cins için de geçerli olmasına rağmen, erkek bebek ölüm oranları daha yüksektir (Shorter ve Macura, 1982: 7).

Türkiye'nin nüfuslanma sürecini yakından ilgilendiren diğer göstergeler; toplam doğurganlık hızı ve doğumda yaşam beklentisidir. Yavuz'a göre (2008: 136); huzurlu ve güvenli bir yaşam ortamı sağlayan Cumhuriyet'in 1923'te kurulmasıyla ölüm oranındaki fazlalık hızla sona ermiş, yüksek doğurganlık ise ülkenin demografik yapısının 1950'lerden itibaren yenilenmesini sağlamıştır. Yapılan araştırmada; bunca olumsuz koşula rağmen İkinci Dünya Savaşı dönemi dışındaki bütün evrelerde kadın başına düşen doğum sayısının yüksek seyrettiği, yaşam beklentisinin de istikrarlı bir artış eğilimi içine girdiği saptanmıştır. Örneğin 1935-1940 yıllarında kadın başına düşen doğum sayısı 6,66; doğumda yaşam beklentisi 35,4 yıldır. 1940-1945 evresinde toplam doğurganlık hızı 6,55; ortalama ömür 31,4 yıldır (Şekil 3). Doğumda yaşam beklentisinin bu denli düşük olması, bebek ölüm oranlarının aşırı yüksek oluşuyla ilişkilidir. Türkiye'nin nüfuslanma sürecinin temel aşaması

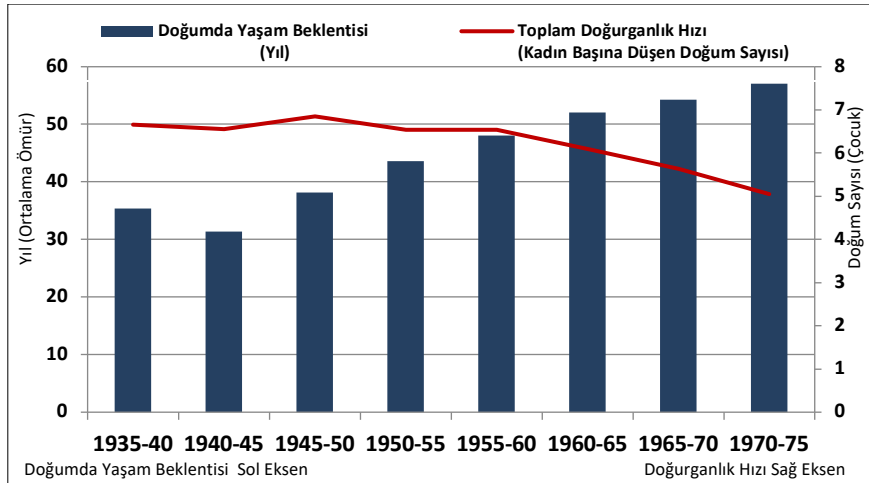
olan 1923-1955 döneminin sonlarına yaklaşıldıkça; doğurganlık hızındaki yüksek düzeyin korunduğu, yaşam beklentisindeki düşük seviyenin de bu bakımdan istikrarını muhafaza ettiği açıktır.

Şekil 2. Türkiye'de 5 Yaşında Yaşam Beklentisi Ve Bebek Ölüm Oranı Tahminleri: 1935-1975

Kaynak: Shorter Ve Macura, 1982: 95. Verileri Temel Alınarak Hazırlanmıştır.

1945-1950 yıllarında genel seferberlik halinin bitmesi ve barış ortamının tesis edilmesiyle aileler yeniden oluşmuş, evlilik yaşı düşmüştür. Sözü geçen şartlar dolayısıyla 1945-1950 döneminde kadın başına doğum sayısı 6,85'e; doğumda yaşam beklentisi 38,1 yıla ulaşmıştır (Şekil 3). 1950-1955 dönemine gelindiğinde kadın başına düşen doğum sayısı, Yavuz'a göre (2008: 138) 6,90; Shorter ve Macura'ya göre (1982: 32) 6,54'tür. Aynı döneme ait yaşam beklentisi ise 43,6 yıldır (Şekil 3).

Şekil 3. Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızı Ve Yaşam Beklentisi: 1935-1975

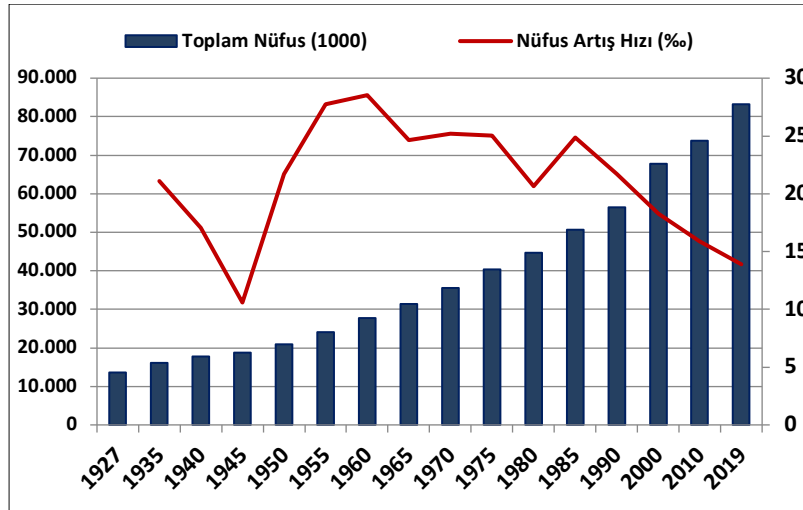
Kaynak: Shorter Ve Macura, 1982: 32; Yavuz, 2008: 138 Verileri Temel Alınarak Hazırlanmıştır.

Vurgulanmadan geçilmemesi gereken şudur ki; bu dönemin Cumhuriyet hükümetleri, "uzun süren savaşlar sonrasında devrıldıkları ortamda ülke nüfusunun artırılmasını amaç edinmişler" ve nüfusun artmasını sağlamak için birtakım özendirici ve yasaklayıcı (kürtaj ve kontraseptif malzeme yasağı gibi) uygulamalara girişmişlerdir (Kepenek ve Yentürk, 1996: 364). Nitekim 1923'te 13,6 milyon olan nüfus 1935'e gelindiğinde, bütün olumsuzluklara rağmen %21,10 düzeyinde artarak 16,1 milyona erişmiştir. 1940'ta nüfus artış hızı İkinci Dünya Savaşı koşullarında %17,03'e gerilediği halde nüfus az da olsa artmış ve 17,8 milyona yükselmiştir. Aynı şartların devam ettiği 1945 senesinde nüfus artış hızı, Cumhuriyet tarihinin en düşük seviyesi olan %10,59'a düşmüş, ülke nüfusu ise 18,7 milyona erişmiştir (Şekil 4).

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesi evlilikler ve doğumları artırmış, genel sağlık koşullarını görece iyileştirmiştir (Yavuz, 2008: 138). Bu dönemdeki nüfus büyümesinin altında, hükümetlerin yürürlüğe soktuğu pro-natalist nüfus politikaları ve insanın sahip olduğu biyolojik faktörler yatar. Ehrlich'e göre (1976: 39), milyarlarca yıl süren evrim süresince insanın tüm biyolojik içgüdüleri üremeye yönelmiştir. Bu durum kültür gibi faktörlerce desteklediği takdirde nüfus artışı kaçınılmaz olur. Her ne kadar bu dönemde nüfusun artmasına

yönelik alınan yasal ve idari önlemlerin etkili olmadığını dile getiren görüşler mevcutsa da (Behar vd., 1999: 41; Demir, 2016a: 46); sözü geçen dönemde gözlenen nüfus büyümesi, şartlar ve ortam uygun olduğunda insanların çoğaldığını göstermektedir. Avcı'ya göre (1993: 252) nüfusunun önemli bir kısmını savaşlarda kaybetmiş olan Türkiye, nüfustaki sayısal azlığı önlemek amacıyla “nüfusun artırılması politikası”nı benimsemiş; bu doğrultuda hayata geçirdiği özellikle hastalıklara ve yetersiz beslenmeye bağlı ölümlerin azaltılması ile doğumu teşvik eden önlemlerin alınması gibi bazı uygulamaları sayesinde nüfusunu hızla arttırmıştır. Bir başka görüşe göre; bu dönemde aileler, nüfus büyümesi hususunda devletle uyum içinde hareket etmişlerdir. Çünkü ailelerindeki azalmaları telafi etmek ve üretim için işgücü sağlamak amacıyla 5, hatta 8 çocuk istemişlerdir ki; böyle bir talebin vuku bulması için, devletin elindeki gücü kullanarak insanları bu doğrultuda hareket etmeye zorladığını söylemek çok zordur. Bilakis, devlet ile bireylerin uygun çocuk sayısı konusunda benzer kararlara vardığı ve aynı sonuca ulaştığı, hiyerarşik bir ilişkiden ziyade bir uzlaşmanın olduğu açıktır (Güvenç, 1997).

1950 ve 1955 sayımlarının ortaya koyduğu sonuçlar da söz konusu görüşü desteklemektedir. Zira 1950'deki sayımda nüfus artış hızı %21,73'e ve toplam nüfus 20,9 milyon civarına; 1955 yılındaki sayımda ise nüfus artış hızı %27,75 seviyesine ve toplam nüfus 24 milyon dolaylarına erişmiştir (Şekil 4). Dahası Notestein'a göre (1946) Türkiye 1940'ların ikinci yarısında modernleşme, kentleşme ve nüfus artışıyla karakterize edilen “geçiş büyümesi” evresine giren ülkeler arasındadır (akt. Yavuz, 2008: 138). Dolayısıyla alınan yasal tedbir ve yasaklamalar etkili olsun veya olmasın, söz konusu dönemde insanların hızla arttığı ve nüfusun kısa bir süre içinde kendini yenilediği söylenebilir.

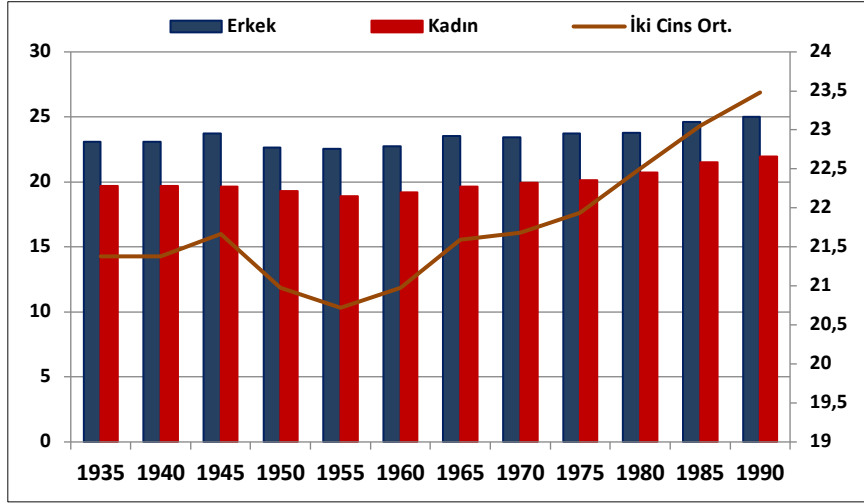
Şekil 4. Türkiye'de Toplam Nüfus Miktarı Ve Nüfus Artış Hızı: 1935-2019

Kaynak: TÜİK, 2019b; 2019c Verilerine Göre Hazırlanmıştır.

Görüldüğü gibi demografik geçişin birinci aşamasında, diğer kelimelerle 1927'deki ilk sayımdan (13,6 milyon kişi) 1955'teki sayıma (24 milyon kişi) kadar geçen 28 senede, ülke nüfusu neredeyse ikiye katlanmıştır. Sözü geçen dönemde nüfusun 10,4 milyon kişi arttığı görülür ki, anılan sayı toplam nüfusun %43,29'udur. Bu durum, zikredilen süre içerisinde yüksek doğurganlık rejimini ciddi manada destekleyen bir toplumsal yapının mevcut olduğuna işaret eder. Orduların terhis edilmesi ve askerlik süresinin kısılması, beslenme ve sağlık koşullarındaki gelişmeler, çiftçilerin kendi arazilerini ekip biçmesi, temiz suya erişim, ticaret ve ulaşım altyapısındaki gelişmeler vb. şeklinde sıralanabilecek faktörlerin bu noktada etkili olduğu açıktır. Verimli toprak kaynaklarının artması ve tarımsal üretim ortamının tesisleriyle evlenme yaşının düştüğü, bu durumun doğurganlık artışını beraberinde getirdiği de yeri gelmişken vurgulanmalıdır (DİE, 1995: 71; Yavuz, 2008: 139).

Demografik geçiş modelinde birinci aşamanın temel özelliği evlenme yaşının düşük oluşudur. Türkiye'deki evlenme yaşı 1950'lere kadar, pro-natalist nüfus politikasının da etkisiyle düşüktür. Yapılan araştırmada, ortalama evlenme yaşının farklı eserlerde değişik rakamlarla ifade edildiği gözlenirse de, aynı eserlerde söz konusu yaşın düşüş sergilediği evrelerde uzlaşıldığı saptanmıştır. Örneğin 1935'te ilk evlenme yaşı

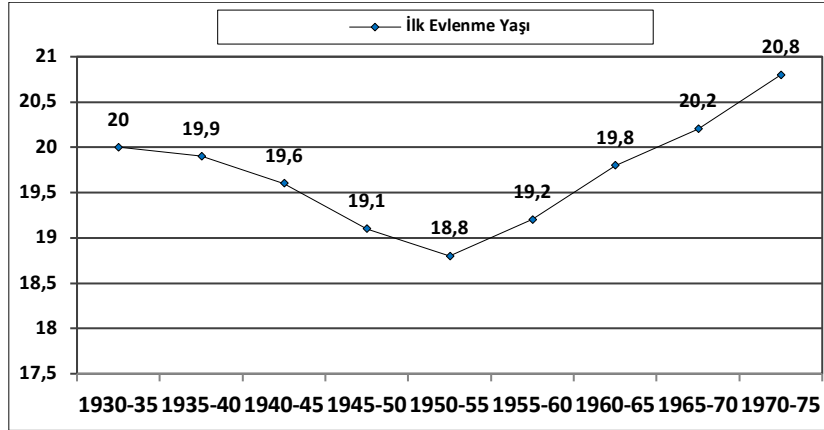
21,38 iken; 1945'te 21,67'ye yükselmiştir. 1950'ye geldiğinde 20,98'e; 1955'te de 20,72'ye gerilemiştir. Dikkat edilirse ilk evlenme yaşı, 1960'lı yıllarda yükselme eğilimindedir (Şekil 5).

Şekil 5. Türkiye'de İlk Evlenme Yaşı: 1935-1990

Kaynak: DİE, 1995: 72-73 verilerine göre hazırlanmıştır.

Shorter ve Macura'nın (1982), birtakım hesaplamalarla (Hajnal yöntemi) ortaya çıkardıkları sonuçlara göre kadınlarda ilk evlenme yaşı 1930 ve 1935 arasında 20; 1935-1940 yıllarında 19,9'dur. İkinci Dünya Savaşı koşullarının hâkim olduğu 1940-1945 döneminde kadınların ilk evliliklerini ortalama 19,6 yaşında gerçekleştirdikleri tahmin edilmiştir. Bu tarihten sonraki yaklaşık 10 senelik süre boyunca, evlenme yaşındaki ortalama, yukarıdaki açıklamaya uyan bir biçimde düşmüştür. Nitekim savaş koşullarının bittiği 1945-1950 evresinde, söz konusu gösterge 19,1'e; 1950-1955 döneminde de 18,8'e geriler (Şekil 6).

Şekil 6. Türkiye'de Kadınların İlk Evlenme Yaşı: 1930-1975

Kaynak: Shorter ve Macura, 1982: 39 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Görüldüğü gibi demografik geçiş sürecinin birinci aşaması; eğitim azlığı, erken yaşta evlenmeler, tıbbi imkânsızlıkların neden olduğu yüksek doğum ve yüksek ölüm oranları, düşük ömür ortalaması, aşırı yüksek bebek ölüm oranı vb. şeklindeki nitelikleri sergiler. Ülke, tam anlamıyla "pastoralizmin egemen olduğu geleneksel toplum" (Foucault, 2016: 316) görünümündedir. Nüfusun yaş gruplarına taksim edilmesi halinde bu görüntü daha da netleşir. Zira geleneksel demografik rejimlerin en bariz özelliklerinden biri genç nüfus oranının yüksekliği iken, diğeri yaşlı nüfus oranının azlığıdır. Nitekim 1935-1955 dönemi nüfus verilerinin hesaplanmasıyla 0-14 yaş grubunun %38-%42 gibi yüksek değerlere sahip olduğu ortaya çıkar. Üstelik aynı dönemde yaşlı nüfusun payı salt %3-%4 arasındadır (Tablo 1).

Tablo 1. Türkiye'de Yaş Gruplarının Toplam Nüfusa Oranı: 1935-1955 (%)

Yıl	0-14 Yaş	15-64 Yaş	65 + Yaş
1935	41,2	54,4	3,9
1940	42,1	54,3	3,5
1945	39,5	57	3,3
1950	38,3	58,3	3,3
1955	39,4	57,1	3,4

Kaynak: TÜİK Bilgi Dağıtım, 2019; Can ve Avcı, 2019: 217.

3.2- İkinci Aşama: 1955-1985

Türkiye'de demografik geçişin ikinci aşaması 1955-1985 dönemini kapsamaktadır (DİE, 1995: 4; Koç vd., 2008: 52; Başar, 2013: 75; Gürsoy Çuhadar ve Lordoğlu, 2016: 73). 1955-1960 yılları arasında yıllık nüfus artış hızı %28,53'lük oranıyla Cumhuriyet tarihinin zirvesindedir. Aynı zamanda 1950'li yıllarda doğurganlık azalmaya başlamış ve bir daha artmamıştır (DİE, 1995: 5). 1950'lerin başında kadın başına yaklaşık 7 doğum düşmekte iken, 30 yıl içinde aynı sayı 4,2'ye gerilemiştir (Yavuz, 2008: 143).

Doğurganlıktaki düşüşe rağmen nüfus artış hızındaki yüksek düzeyin nedeni nedir? Söz konusu sorunun yanıtı ülkenin düşen ölüm oranlarında gizlidir. Çünkü doğurganlık hızında görülen düşüş, ölüm hızlarında görülen azalmanın gerisinde kaldığı için Türkiye'de nüfus artışı devam eder (DİE, 1995: 5; Güvenç, 1997; Yavuz, 2008: 144; Hoşgör ve Tansel, 2010: 56; Başar, 2013: 75). Ölüm oranlarında görülen ciddi düşüşler ve toplumdaki genç yaş yapısı nedeniyle, bu dönemin nüfusu önemli bir büyüme potansiyeline sahiptir. Nitekim demografik geçişin ikinci aşamasının yaşandığı 1955-1985 yılları arasında nüfus, büyümeye devam ederek yaklaşık 2 kat artar ve 24 milyondan 50,6 milyona erişir (Şekil 4).

Unutulmamalıdır ki, demografik geçişin ikinci aşamasını meydana getiren tarih aralığı, Türkiye'de sosyo-ekonomik yapının hızla değiştiği bir döneme denk gelmektedir. 1950'li yıllarla birlikte Türkiye'nin sosyo-ekonomik özellikleri değişmeye başlamış; dönemin ithal ikameci sanayileşme politikasının bir sonucu olarak kentsel sektörler, özellikle de sanayi sektörü daha fazla işgücüne ihtiyaç duyar hale gelmiştir (Koç vd., 2008: 52; Başar, 2013: 75). Bu yeni durum karşısında kırdan kente yoğun bir göç yaşanmıştır. Ancak söz konusu göçler, bütün şehirlere olmaktan çok, büyük şehirlere doğru gerçekleştiği gibi; meydana gelen şehirleşme, sanayileşmeye bağlı veya sanayileşmeyle orantılı bir şehirleşme olmadığından kentlerde nüfus yığılmasına yol açmıştır (Avcı, 1993: 252).

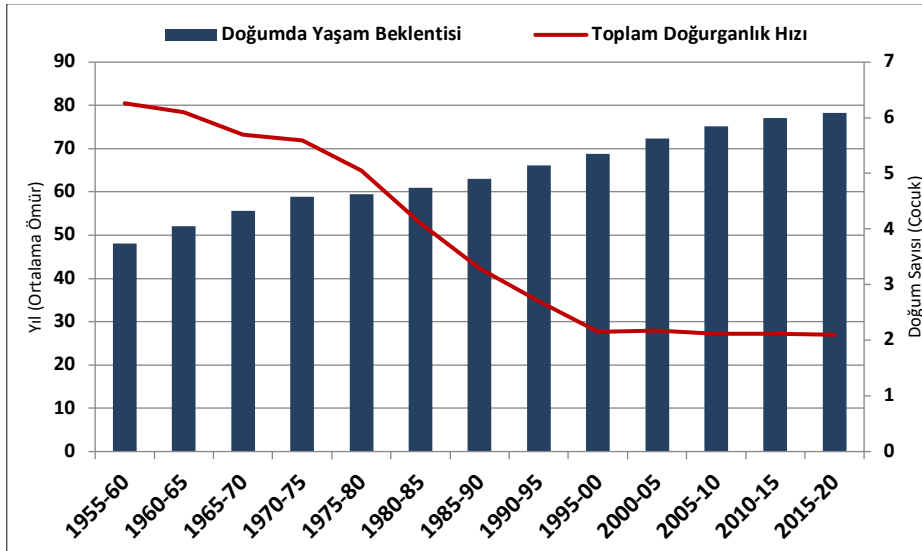
Shorter ve Macura bu durumu; "kırdaki ebeveynlerin çocukları şehre taşındıktan sonra kendi anne ve babalarından daha az çocuk sahibi olmaya başlamışlardır" biçiminde tarif eder. Ancak bu tarife rağmen kır kökenli kadınlar, kent orijinli kadınlardan daha fazla çocuk doğurmuş ve bu durum 1960'lardan önce görülen kentsel doğurganlık oranını yükseltmiştir (Shorter ve Macura, 1982: 6). Nitekim Türkiye'de nüfus artış hızı 1927-1990 döneminde %22,54'lük bir ortalama yakaladığı halde, kent nüfusu aynı dönemde %42,14'lük artış hızı ortalamasına (göçün de etkisiyle) sahip olmuştur (Avcı, 1993: 255, 266).

Demografik geçişin ikinci aşamasının yaşandığı yıllarda Türkiye, "Marshall Yardım Planı" kapsamında tarımda mekanizasyonu sağlamış; bu durum, ekilebilir alanları hızla genişlettiği gibi üretim artışını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla kırdaki işgücüne duyulan ihtiyaç azalmış, çocuklara olan talep de düşmüştür (Yavuz, 2008: 150-151). Örneğin 1968'de ülke çapında yapılan ilk demografik araştırmada; kırsal kesimde istenen çocuk sayısının, sahip olunan tarım arazilerinin büyüklüğüne bağlı olarak 3,2 ile 3,7 arasında değiştiği saptanmıştır (Özbay, 1984 akt. Yavuz, 2008: 151). 1950'lerden sonraki dönemde ekonomik, sosyal ve yaşanan mekân açısından önceki dönemlere göre Türk toplumu ciddi anlamda değişim geçirmiştir. Bu değişim, doğum kontrolünü destekleyen yeni kültürün meydana gelmesinin başlıca nedenlerinden biri olmuştur (Güvenç, 1997).

1960'lı yıllar aynı zamanda, uluslararası toplumda nüfusun kalkınma kavramıyla birlikte anılmaya başladığı yıllardır. Zikredilen dönem, açlık ve gıda kıtlığı nedenini nüfusun çok fazla olmasına bağlayanların sesinin en yoğun duyulmaya başladığı (Özberk, 2003) ve nüfus artış hızlarını düşürmedikleri sürece az gelişmiş ülkelerin geri kalmışlıktan kurtulamayacakları fikrinin etkili olduğu dönemdir. Bu evre, Belgrat Nüfus Konferansı'nın (1964 yılı) toplandığı ve kontraseptif yöntem ve materyallere uluslararası düzeyde meşruiyet kazandırıldığı yıllara denk gelir (Ohlin, 1969: 183; Saraç, 1997: 38).

Dolayısıyla ikinci aşama, Türkiye'de kentleşmeyle ortaya çıkan ve modernleşme şeklinde tabir edilen sürecin etkilerinin hissedildiği bir dönem şeklinde nitelenebilir. Cillov'a göre (1985: 3), aile planlaması uygulaması daha çok kentlerde yayılmaya başlamış ve yüksek olan doğumları bir ölçüde etkilemiştir. Zira aile işinde çalışmaktan ücretli işe geçiş, çocuklara harcanan zaman ve paranın artması, kadınların statüsünün yükselmesi ve daha az çocuk doğurma isteği, çocuk sağlığı alanında katedilen gelişmeler, doğum kontrolü konusundaki bilgi ve olanakların yayılması vb. değişimler insanlara daha küçük aileli olacakları ve aile dışında zaman harcayacakları yeni seçenekler sunar (Güvenç, 1997).

Türkiye'deki demografik geçişin ikinci aşamasına göz atıldığında; kadın başına düşen doğum sayısının düştüğü görülür. Örneğin toplam doğurganlık oranı 1955-1960 evresinde 6,26 iken; 1970-75 yıllarında 5,59'a; 1980-85 evresinde ise 4,11'e düşmüştür. Aynı yıllarda, doğumda yaşam beklentisi de istikrarlı bir artış eğilimindedir. Söz gelimi 1955-1960 evresinde 48,1 yıl olan ortalama ömür; 1970-1975 arasında 58,9 yıla; 1980-1985 döneminde ise 61 yıla erişir (Şekil 7). Buradan doğumda yaşam beklentisi arttıkça kadın başına düşen doğum sayısının düştüğü sonucuna ulaşılabılır. Nitekim Cillov'a göre (1985: 3) 1965-1975 yılları, Türkiye nüfusundaki artış oranının istikrar kazandığı ve %25 düzeyine çekildiği dönemdir.

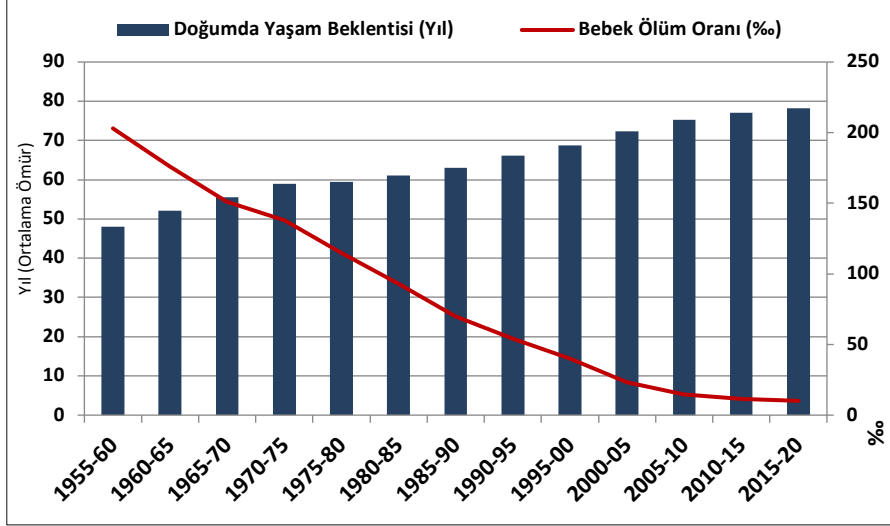
Şekil 7. Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızı ve Yaşam Beklentisi: 1955-2020

Kaynak: Shorter Ve Macura, 1982: 32, 93; Die, 1995: 32; Yavuz, 2008: 138; Tük, 2020b Verileri Temel Alınmıştır.

Taeuber'e göre (1958), doğurganlık düşüşünün en kabul edilebilir nedeni sürekli ve hızlı nüfus artışının aileler üzerinde yarattığı ciddi ekonomik baskı iken; Fişek ve Shorter'e göre (1968), özellikle bebek/çocuk ölüm oranlarında görülen iyileşme, doğurganlık düşüşünün ana nedenidir (akt. Yavuz, 2008: 147). Kuşkusuz her iki görüşün de doğruluk payı vardır. Ancak sağlık alanındaki gelişmeler ile çocuk ölümlerindeki iyileşmelere bağlı olarak, bebek ölüm oranının düşmesi ve doğumda yaşam beklentisinin de istikrarlı bir şekilde artması, ikinci görüşü desteklemektedir. Yapılan araştırmada demografik geçişin birinci aşamasında yüksek bebek ölüm oranlarının, ikinci aşamanın yaşandığı yıllarda düşüş eğiliminde olduğu ve azaldığı belirlenmiştir. Ayrıca bebek ölüm oranlarının düşmesine bağlı olarak doğumda yaşam beklentisi de, geçişin birinci aşamasına göre takriben 2 misli yükselmiştir. Örneğin 1955-1960 evresinde bebek ölüm oranı %203 gibi yüksek bir düzeyde iken, yaşam beklentisi de buna bağlı olarak salt 48,1 senedir. 1970-1975 yıllarında bebek ölüm oranı %138'e düşmüş, buna paralel doğumda yaşam beklentisi ise 58,9 yıla yükselmiştir (Şekil 8).

İkinci aşamanın son evresi olan 1980-1985 döneminde bebek ölüm oranı %93'e gerilemiş, yaşam beklentisi ise 61 yıla erişmiştir (Şekil 8). Görüldüğü gibi ikinci aşamanın başladığı dönem ile bittiği dönem arasında geçen 25-30 yıllık sürede, bebek ölüm oranı %54,19'luk düşüş yaşamış, yaşam beklentisi de %21,15'lik artış sergilemiştir. Bu durum, sağlık alanında yaşanan gelişmelerin bebek ölüm oranını düşürdüğünü ve yaşam

beklentisini yükselttiğini göstermektedir. Zira Hoşgör ve Tansel'e göre (2010: 36) doğumda yaşam beklentisi, bir ülke için en önemli gelişmişlik göstergelerinden biridir. Sözü geçen sürenin artması ülke nüfusunun daha konforlu yaşam biçimine kavuştuğu ve başta bebek ölümleri olmak üzere, kaba ölüm hızının da düştüğü anlamına gelmektedir.

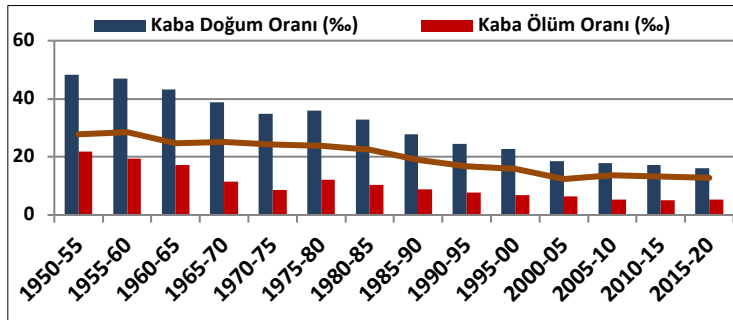

Şekil 8. Türkiye'de Bebek Ölüm Oranı Ve Doğumda Yaşam Beklentisi: 1955-2020

Kaynak: Shorter Ve Macura, 1982: 64; Yavuz, 2008: 138; TÜİK, 2020b Verileri Temel Alınmıştır.

Bilindiği gibi kaba ölüm hızı, kaba doğum hızı ile beraber bir ülkenin doğal nüfus artış hızını belirler. Ancak kaba doğum hızının yüksek olması, çoğunlukla doğal nüfus artış hızının yüksek olacağı anlamına gelmez (Hoşgör ve Tansel, 2010: 23). Örneğin Türkiye'de demografik geçişin birinci aşamasının yaşandığı dönemde oldukça yüksek seyreden kaba doğum hızına rağmen, yine çok yüksek seyreden kaba ölüm hızının varlığı nedeniyle doğal nüfus artışı istenilen düzeye erişememiştir (bkz. Şekil 1).

Bu bağlamda yapılan araştırmada; kaba doğum hızı düştüğü halde, ölüm oranlarındaki azalmanın etkisiyle, Türkiye'deki doğal nüfus artış hızının zirveye eriştiği tespit edilmiştir. Söz gelimi 1950-1955 evresinde kaba doğum hızı %48,3 iken, kaba ölüm hızının %30'lardan %21,8'e gerilemesi nedeniyle, doğal nüfus artış hızı %27,8'lik oranıyla o döneme kadarki en yüksek düzeyine ulaşmıştır. 1955-1960 yıllarında kaba doğum hızı %47'ye gerilemesine rağmen, ölüm oranının %19,5'e düşmesi sebebiyle, nüfus artış hızı %28,5 ile Cumhuriyet tarihindeki doruk noktasına ulaşmıştır. 1980-1985 evresine gelindiğinde ülkedeki kaba doğum hızı azalmaya devam ederek %32,8'e; kaba ölüm hızı ise %10,3'e gerilemiştir. Kaba doğum hızının 1955'ten itibaren mütemediyen düşmesi sebebiyle doğal nüfus artış hızının da kaçınılmaz olan azalma eğilimine girdiği ve ikinci aşamanın sonu olan 1980 ve 1985 yılları arasında %19'a gerilediği saptanmıştır (Şekil 9).

Şekil 9. Türkiye'de Kaba Doğum Oranı, Kaba Ölüm Oranı ve Doğal Nüfus Artış Hızı: 1950-2020

Kaynak: Shorter Ve Macura, 1982: 97; Un-Desa, 2019c, 2019ç, 2019d; TÜİK, 2020b Verileri Temel Alınmıştır.

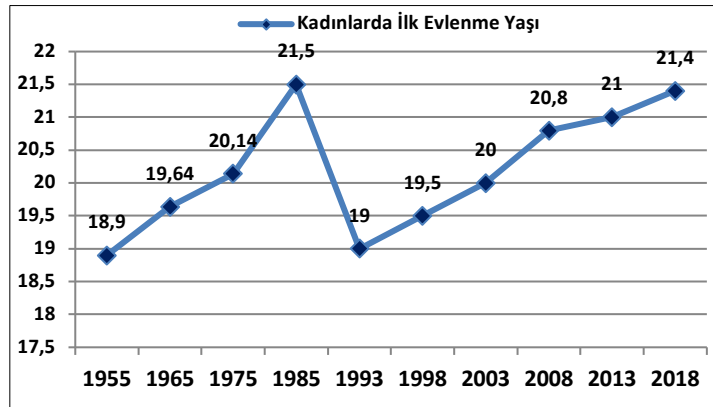
Buraya kadar yapılan açıklamalar doğrultusunda ülkedeki toplam nüfus miktarının “ikinci aşama”daki eğilimine göz atıldığında; toplam doğurganlık hızı ve kaba doğum oranındaki istikrarlı düşüşe rağmen nüfusun sürekli büyüdüğü görülür. Nitekim 1955 yılında nüfus artış hızı %27,75 iken, ülke nüfusunun 24 milyon olduğu belirlenmiş; 1960'ta nüfus artış hızının %28,53 ile zirveye çıktığı, nüfusun da 27,7 milyona eriştiği görülmüştür. 1985'e gelindiğinde; nüfus artış hızının %24,88 şeklinde gerçekleştiği, buna mukabil nüfusun 50,6 milyona ulaştığı saptanmıştır (Tablo 2). Bu göstergeler, ikinci aşamanın başladığı 1955 yılından, bittiği 1985'e kadar geçen 30 senelik uzun olmayan bir süre içinde, Türkiye nüfusunun iki misli arttığını gösterdiğinden önemlidir.

Tablo 1. Türkiye'de Toplam Nüfus ve Nüfus Artış Hızı: 1927-2019

Yıl	Toplam Nüfus	Nüfus Artış Hızı (%)
1927	13.648.270	veri yok
1935	16.158.018	21,1
1940	17.820.950	17,03
1945	18.790.174	10,59
1950	20.947.188	21,73
1955	24.064.763	27,75
1960	27.754.820	28,53
1965	31.391.421	24,63
1970	35.605.176	25,19
1975	40.347.719	25,01
1980	44.736.957	20,65
1985	50.664.458	24,88
1990	56.473.035	21,71
2000	67.803.927	18,28
2010	73.722.988	15,88
2019	83.154.997	13,94

Kaynak: TÜİK, 2019b; TÜİK, 2019c.

Daha önce de ifade edildiği gibi evlenme yaşı, nüfusun büyümesine etki eden önemli bir faktördür. Zira nüfus üzerine yapılan araştırmaların tamamına yakınında, evlilik yaşı ertelemesinin nüfus büyümesini önlemede etkili olduğu belirtilir (Livi-Bacci, 2009: 106). Bu hususun kadınlarda görülmesi durumunda sözü geçen etki daha çok hissedilir. Nitekim Türkiye'de son 20 senedir ilk evlenme yaşı düzenli artmıştır. Bu yaş artışı, evliliğin ertelenmesi eğilimini doğrulamaktadır (HÜNEE TNSA, 2019: 46). Yapılan araştırmada demografik geçişin ikinci aşamasının başladığı 1955 yılından, bittiği 1985 yılına doğru gidilirken kadınların evlilik yaşını erteledikleri ortaya çıkmıştır. Zira 1955'te kadınlar, ortalama olarak 18,9 yaşında evlenirken, bu rakam 1975'te 20,14 yaşa, 1985'te ise 21,5 yaşa yükselmiştir (Şekil 10).

Şekil 10. Türkiye'de Kadınların İlk Evlenme Yaşı: 1955-2018

Kaynak: Die, 1995: 73; Hünee Tnsa, 2019: 46 Verileri Temel Alınmıştır.

Sonuç olarak; Türkiye'nin 1955-1985 arası demografik yapısında saptanan bütün bulgular, demografik geçiş modelinin “erken genişleme evresi” ile uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Hatırlanacağı üzere bu aşama nispeten yüksek doğurganlık ve azalan ölümlerle ayırt edilir (Clarke, 1987: 157; Tümertekin ve Özgüç,

2016: 220). Çünkü gıda üretimi ve sağlık alanında yaşanan olumlu gelişmeler, yüksek doğum oranlarıyla birleşince hızlı nüfus artışına neden olur (Can ve Avcı, 2019: 212). Toplam nüfusta gözlenen büyük artışa çocukların yaşama olasılığının artması da eklendiğinde; nüfus, yaş yapısı bakımından genç bir niteliğe bürünür. Türkiye'nin bu dönemdeki 0-14 yaş grubu ele alındığında; 1955 yılında %39,4, 1965'te %41,9, 1975'te %40,5 ve 1985'te %37,5 olduğu ortaya çıkar (Tablo 3). O halde; 1955-1985 dönemine, Türkiye demografik geçişinin "erken genişleme evresi"dir denilebilir.

Tablo 2. Türkiye'de Yaş Gruplarının Toplam Nüfusa Oranı:1955-1985 Dönemi (%)

Yıl	15-64 Yaş	0-14 Yaş	65 + Yaş
1955	57,1	39,4	3,4
1960	55,1	41,2	3,5
1965	54	41,9	4
1970	53,8	41,8	4,4
1975	54,7	40,5	4,6
1980	55,9	39	4,7
1985	58,1	37,5	4,2

Kaynak: TÜİK Bilgi Dağıtım, 2019; Can ve Avcı, 2019: 217.

3.3- Üçüncü Aşama: 1985-2015

Yapılan araştırmada bazı eserlerde üçüncü aşamanın başlangıç tarihi olarak 1985 senesinin verildiği, ancak bitiş yılından söz edilmediği tespit edilmiştir. DİE'ye göre (1995: 5) 1955 yılında başlayan geçişin ikinci aşaması belirli bir (somut) olayla sona ermez. Lakin ikinci aşamanın temel özelliği; hem doğurganlık hem de ölüm oranlarının gözle görülür bir düşüş eğiliminde olmasıdır. Eğilim, kesin ve geri dönüşü olmayan bir azalmanın göstergesi olduğundan ikinci aşama bittikten sonra da devam etmiştir. O halde; ikinci aşamanın bitiş tarihi, geri döndürülemez eğilimin sürmesi nedeniyle aynı zamanda Türkiye'nin üçüncü aşamaya girdiğine de işaret etmektedir. Bu görüntü, 1980'li yılların ortalarında meydana gelir. Dolayısıyla ikinci aşamanın 1985'te sonlandığı ve bundan sonra üçüncü aşamanın başladığı kabul edilebilir. Nitekim bazı çalışmalara göre nüfus artış hızının düşme eğilimine girmesi, dönemin ayırt edici özelliğidir (DİE, 1995: 5; Yüksel, 2007: 27; Koç vd., 2008: 55). Doğurganlık ve ölüm oranlarında görülen düşme eğilimi, 1985 sonrasında da sürmesine rağmen nüfus artmaya devam edecektir. Ancak düşük doğum ve ölüm oranları tablosunun ortaya çıkmasıyla bu sürecin geri döndürülemeyeceği açıktır (Reher, 2004: 21; Ünlü, 2017: 39).

Demografik geçişin üçüncü aşamasının başlangıç yılı net iken, bitiş yılı hangi tarihe denk gelmektedir? Diğer bir deyişle üçüncü aşama sürmekte midir? Bazı çalışmalarda, üçüncü aşamanın sona ermesi için iki olayın gerçekleşmesi gerektiği ifade edilir. Bu olaylardan ilki, doğurganlık düzeyinin ebeveyn neslin yerini almaya yetecek seviyeye düşmesidir (DİE, 1995: 5; Yüksel, 2007: 27; Hoşgör ve Tansel, 2010: 57). Burada yenilenme seviyesi kastedilmektedir ki, bunun için toplam doğurganlık hızı 2,1 olmalıdır (Yüksel, 2007: 15; Koç vd., 2008: 56; Özgür, 2011: 22; Başar, 2013: 75; Yüceşahin, Adalı ve Türkyılmaz, 2016: 242). Zira toplam doğurganlık hızı 2,1'e gelirse nüfus büyümesi duracak ve dengede (sabit) kalacaktır (Becklake, 1993: 33). Burada esas olan, nüfusun dengede durması veya stabilizasyonudur. Çünkü üçüncü aşamanın bitmesi için gerekli olan yenilenme seviyesi yakalandıktan sonra, doğurganlık oranının bu seviyenin altına inmemesi de önemlidir (DİE 1995: 5; Hoşgör ve Tansel, 2010: 57).

Üçüncü aşamanın sona ermesi için gerçekleşmesi gereken ikinci olay, nüfus büyümesinin durmasıdır (DİE, 1995: 5; Yüksel, 2007: 27; Koç, vd., 2008: 56; Hoşgör ve Tansel, 2010: 57; Başar, 2013: 75). Bunun için doğurganlığın düşmesi yetmez. Demografik ivme de sona ermelidir.

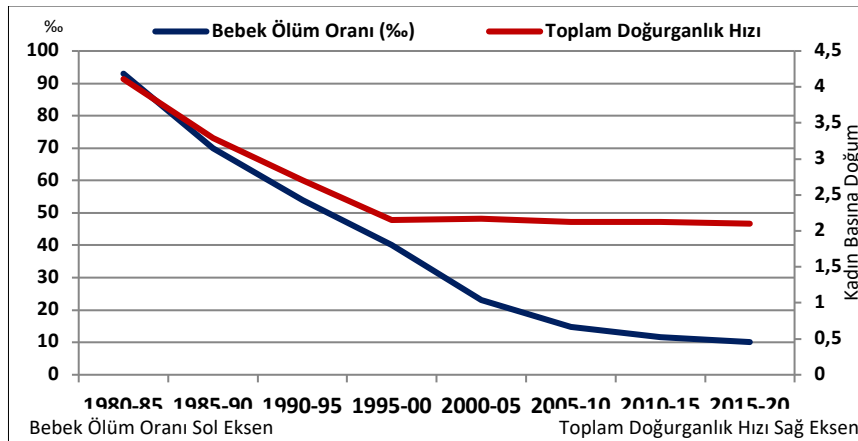
Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda, nüfus artış hızının 2050'ye kadar durmayacağı öngörüldüğünden, üçüncü aşamanın da ancak 2050 yılı itibariyle biteceğini ifade eden çalışmalar söz konusudur

(Yüksel, 2007: 27; Hoşgör ve Tansel, 2010: 57; Başar, 2013: 75). Bu nedenle üçüncü aşamanın devam ettiğinin vurgulandığı yeni yayınlara da tanıklık edilir.

Ancak bir başka görüşe göre: Türkiye'nin nüfusu bu tarihte 95-98 milyon arasında bir düzeye erişerek sabit kalacak; böylece ülke, demografik geçişini tamamlamış olacaktır (DİE, 1995: 6; Yüksel, 2007: 27). Dahası, bazı metinlerde Türkiye nüfusu için; "demografik geçişin başladığı 1923 senesinden, bittiğinin kabul edildiği 21. yüzyılın ortalarına (2050) kadar yaklaşık 7,5 kat artmış olacaktır" görüşüne yer verilmektedir (DİE, 1995: 6; Yüksel, 2007: 27). Hatta Başar (2013: 75-76), Türkiye nüfusunun 2050'li yıllarda yaklaşık 95 milyona ulaşır durağan hale geleceğini belirttikten sonra; "ülkemizde demografik değişim sürecinin henüz tamamlanmadığını, ancak son aşamada bulunduğu şeklinde yorumlanmaktadır" cümlesine yer vermiştir. Shorter ve arkadaşlarına göre de Türkiye, 2050 yılında çok az da olsa artan bir nüfusa sahip olacak ve üçüncü aşamayı tamamlayacaktır (akt. Hoşgör ve Tansel, 2010: 57). Burada gözden kaçmaması gereken şudur ki; gerek DİE, gerek Shorter ve arkadaşları, gerekse Başar demografik geçiş 1940'larda orijinal modelindeki şekliyle üç aşamalı kabul edip, analizlerini o çerçevede yapmışlardır.

Diğer kelimelerle üçüncü aşamanın Türkiye'de hâlihazırda devam ettiğini vurgulayan yayınlar, demografik geçiş sürecini üç aşamalı kabul etmekte ve ülkenin son evrede olduğunu anlatmak istemektedir. Kuşkusuz bu görüş yanlış değildir. Zira 1940'lı yılların ikinci yarısında geliştirilen "demografik geçişin orijinal modeli kabaca üç aşamaya ayrılmıştır" (Weeks, 2016: 83). Lakin zaman geçtikçe demografik geçiş sürecine evvela dördüncü, ardından beşinci aşamanın eklendiği açıktır. Dolayısıyla yeni revizyonlarla "geç genişleme evresi" şeklinde nitelendirilen üçüncü aşama, Clarke'a göre (1987: 157), azalan doğurganlık ve ölüm oranları dolayısıyla nüfus büyümesinin görülmeye devam ettiği bir sürece karşılık gelmektedir. Doğum ile ölüm oranları farkı düştüğü ve nüfustaki artış sürdüğü halde; artış hızında bir azalmanın başlaması, üçüncü aşamanın en önemli özelliğidir. Bu aşamanın bitiminde, önce dördüncü (düşük durağanlık evresi), sonra beşinci (gerileme evresi) evreler yaşanacaktır. Netice itibarıyla, Türkiye için de beş aşamalı geçişe göre yeni açıklamaların yapılması ve üçüncü aşamanın bitişi tarihinin verilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Nitekim doğurganlık hızının, nüfusun kendini yenileme seviyesi olan 2,1'e düşmesiyle üçüncü aşamanın biteceği açıktır. Türkiye, sözü geçen seviyeye 2005-2010 döneminde yaklaşmıştır. Bu evrede, toplam doğurganlık hızı 2,12'ye; bebek ölüm oranı da %14,7'ye düşmüştür. Geçişin üçüncü aşamasının başladığı 1980'li yılların ortalarında aynı değerlerin sırasıyla 4,11 ve %93 olduğu unutulmamalıdır. 2010-2015 yıllarında toplam doğurganlık hızındaki ortalamanın 2,12 değerini koruduğu, bebek ölüm oranındaki ortalamanın ise biraz daha azalarak %11,6'ya gerilediği belirlenmiştir. 2015-2020 evresinde ise kadın başına düşen doğum miktarının 2,1 düzeyine; bebek ölüm oranının da %10,1 seviyesine gerilediği saptanmıştır (Şekil 11). Bu vesileyle demografik geçişin üçüncü aşamasının Türkiye'de 2015 yılında sona erdiğini belirtmek yanlış olmaz.

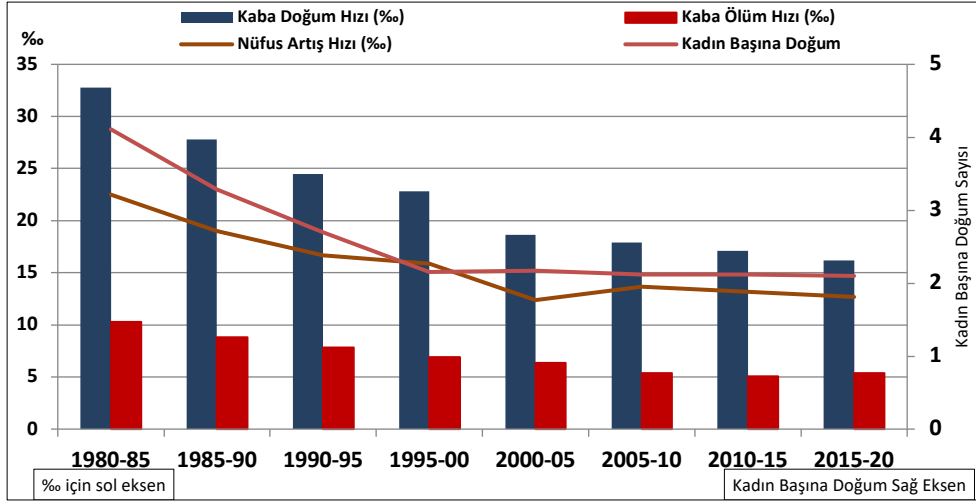

Şekil 11. Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızı ve Bebek Ölüm Oranı: 1980-2020

Kaynak: Die, 1995: 32; Yavuz, 2008: 138; Tüik, 2020b Verileri Temel Alınmıştır.

Nüfus ivmesi/momentumu sayesinde nüfus azımsanmayacak düzeyde artmaya devam eder ki; bu etki, 50 ila 100 yıl kadar sürebilir (Bloom, Canning ve Sevilla 2003: 30-33 akt. Yüksel, 2007: 15; Koç vd., 2008: 8; Blue ve Espenshade, 2011: 721; Wyman, 17 Şubat 2009). O halde Türkiye'de 2015'ten sonra görülen nüfus artışında demografik ivmenin etkili olduğu ve bu artış sürecinin dördüncü aşamayı (düşük durağanlık evresi) meydana getirdiği söylenebilir. Çünkü 1985-2015 arası dönemde kadın başına düşen doğum sayısı yanında, kaba doğum hızı da azalmaya devam etmesine rağmen, kaba ölüm oranındaki düşüşe bağlı olarak nüfus artış hızı

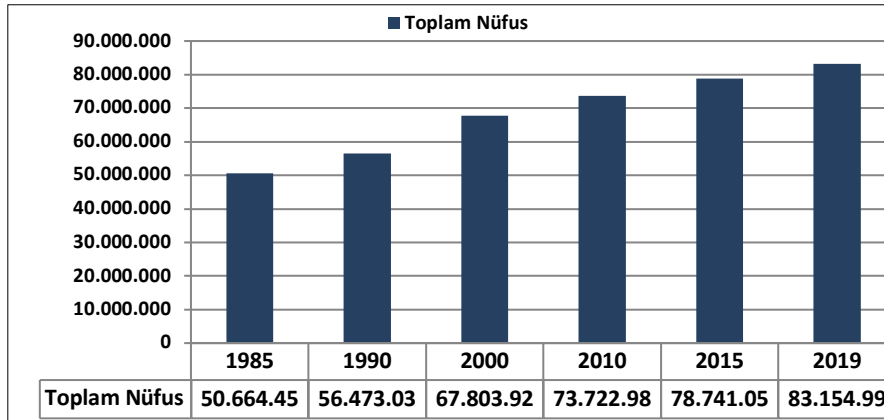
%10'un üzerindedir. Bu oran, nüfusun azımsanmayacak kadar artmaya devam ettiğinin tezahürüdür. Kuşkusuz üçüncü aşamanın başladığı 1980-85 yıllarındaki %22,5'lik artış hızıyla mukayese edildiğinde, 2015-20 evresindeki artış hızının yarıdan fazla düşerek %10,8'e gerilemiş olması önemlidir. Lakin aynı durum, 1980'li yıllardan beri düşmekte olan nüfus artış hızının (kadın başına düşen doğum sayısı 2015-20 döneminde denge seviyesine geldiği halde) nüfus büyümesini sağladığını da göstermektedir. Dahası 1980-85 döneminde kaba doğum hızı %32,8; kaba ölüm hızı %10,3; nüfus artış hızı %22,5 düzeyindedir. 1995-2000 yıllarına gelindiğinde sözü geçen değerlerin sırasıyla %22,8; %6,9; %15,9 seviyelerine gerilediği görülmüştür. Nitekim 2015-20 evresinde aynı verilerin düşmeye devam ettiği ve %16,2'lik kaba doğum, %5,4'lük kaba ölüm, %10,8'lik nüfus artış hızı değerlerinin ortaya çıktığı tespit edilmiştir (Şekil 12).

Şekil 12. Türkiye'de Kaba Doğum/Ölüm Hızı, Nüfus Artış Hızı ve Kadın Başına Düşen Doğum Sayısı: 1980-2020

Kaynak: Die, 1995: 32; Un-Desa, 2019ç, 2019d; TÜİK, 2020b Verileri Temel Alınarak Hazırlanmıştır.

Buraya kadar ifade edilenlerin etkisiyle (beş aşamalı modele göre) geç genişleme evresinin (üçüncü aşama) başladığı 1985 senesinde 50,6 milyon olan ülke nüfusunun; 1990'da 56,4 milyona, 2000 yılında 67,8 milyona ulaştığı belirlenmiştir. Aynı nüfus, söz konusu aşamanın bittiği düşünülen 2015 yılında 78,7 milyona erişerek, 30 yıllık zaman diliminde 28,1 milyon kişilik artış göstermiştir (Şekil 13).

Şekil 13. Türkiye Demografik Geçiş Sürecinin Üçüncü Evresinde Nüfus

Kaynak: TÜİK, 2019c verilerine göre hazırlanmıştır.

Bu sayı ülke nüfusunun aynı süre içinde 1,55 kat arttığını göstermektedir. Hatırlanacağı üzere ikinci aşamanın (erken genişleme evresi) yaşandığı 1955-1985 arası dönemdeki 30 yıllık sürede nüfus 2,10 katlık artış

göstermiş; demografik geçişin birinci aşamasına (yüksek durağanlık evresi) denk gelen 1925-1955 dönemine ait 28 senelik sürede de neredeyse ikiye (1,76) katlanmıştır.

Görüldüğü gibi Türkiye'nin 1985-2015 arası demografik yapısında saptanan bütün bulgular, beş aşamalı demografik geçiş modelinin geç genişleme evresiyle uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu aşama azalan doğurganlık ve azalan ölüm oranlarına karşılık, toplam nüfusta bir artışla kendini gösterir (Clarke, 1987: 157; Tümertekin ve Özgüç, 2016: 220). Üçüncü aşamanın en önemli özelliği; doğum ile ölüm oranları arasındaki farkın azalması ve toplam nüfusun artmaya devam etmesine karşın, nüfus artış hızında bir azalmanın meydana gelmesidir. Geç genişleme evresi; doğum kontrol yöntemlerinin kısmen kullanıldığı, sosyo-ekonomik koşullardaki değişimlerden dolayı doğum miktarının azaldığı, özellikle sağlık şartlarındaki iyileşme sonucunda erken, çocuk ve yaşlı ölümlerinin düştüğü bir sürece karşılık gelir (Can ve Avcı, 2019: 212).

Türkiye'nin demografik yapısı, 1985-2015 evresinde yaşanan değişimler sebebiyle önceki dönemlerden farklı bir görüntüye bürünmüştür. Bu dönemin ilk yarısında 0-14 yaş grubu %30'un üzerinde iken; ikinci yarısında %30'un altındadır. Daha nicel bir ifadeyle 0-14 yaş grubu 1985 yılında %37,5, 1990'da %35 oranına sahiptir. Ancak 2000'de aynı yaş grubunun %30'un altına düştüğü ve toplam nüfusun %29,8'ini meydana getirdiği saptanmıştır. Üstelik aynı yaş grubu istikrarlı düşme eğilimini koruyarak; 2010'da %25,6'ya, 2015'te ise %24 düzeyine gerilemiştir (Tablo 4).

Tablo 3. Türkiye'de Yaş Gruplarının Toplam Nüfusa Oranı:1985-2015 Dönemi (%)

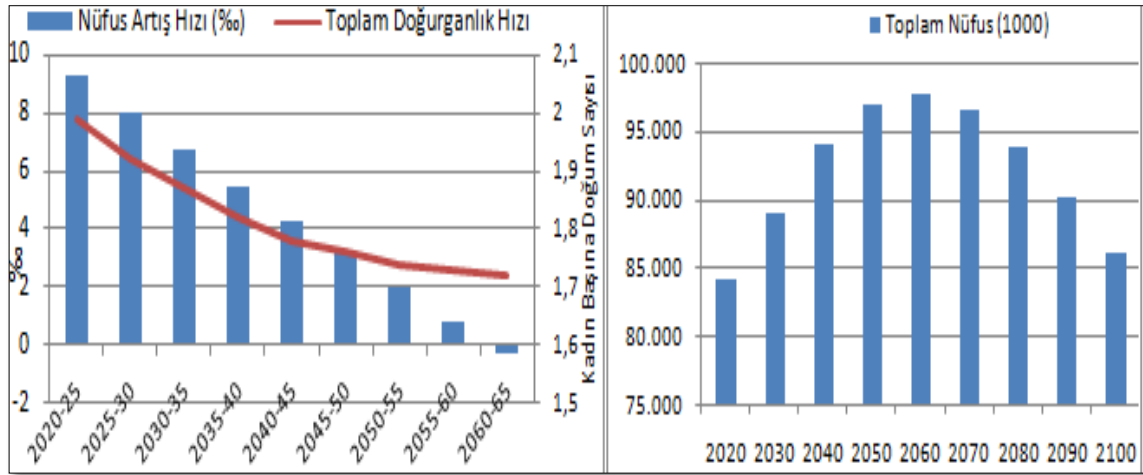
Yıl	0-14 Yaş	15-64 Yaş	65 + Yaş
1985	37,5	58,1	4,2
1990	35	60,7	4,3
2000	29,8	64,5	7,2
2010	25,6	67,2	8,2
2015	24	67,8	8,2

Kaynak: TÜİK Bilgi Dağıtım, 2019; Can ve Avcı, 2019: 217

3.4- Dördüncü Aşama: 2015-2060

Bu aşama, düşük durağanlık evresi olarak da isimlendirilmektedir. Clarke'a göre (1987: 157) dördüncü aşamanın düşük durağanlık evresi şeklinde anılması, doğum ve ölüm oranlarının düşmesi ve demografik gelişimin durağanlaşmasıyla ilgilidir. Can ve Avcı'ya göre (2019: 212) bu aşamada doğum ve ölüm oranları azaldığı halde, nüfus gelişiminde bir kararlılık vardır ve nüfus artışı hızlı olmasa da devam eder. Zira bu evrede, demografik ivmenin etkileri hissedilir. Dördüncü aşamada toplam doğurganlık 2,1 veya daha aşağıdadır. Ancak toplam doğurganlıktaki böylesi bir düşüşe rağmen, geriden gelen genç yaş grubu üreme çağını tamamlayana kadar nüfus artmaya devam edecektir (demografik ivme/momentum). Nüfus artış hızı negatife evrildiğinde söz konusu aşama da bitecektir.

BM tahminleri doğrultusunda hazırlanan grafikte; nüfus momentumunun 2055-2060 döneminde sona ereceği, ülke nüfusunun ise 2060 yılından itibaren eksilmeye başlayacağı görülmektedir. Bu durumda dördüncü aşamanın 2060'ta biteceği ve aynı tarihten itibaren gerileme evresinin (beşinci aşama) başlayacağı söylenebilir. Çünkü 2020-25 yıllarında %9,3 olan nüfus artış hızının istikrarlı bir şekilde düşerek 2045-50 döneminde %3,2'ye, 2055-60 döneminde %0,8'e gerilemesi beklenmektedir ki; aynı oranın 2060-65 yıllarında % -0,3'e düşerek nüfus azalmasının başlayacağı tahmin edilmektedir. Böylesi bir senaryoda toplam doğurganlık hızının da benzer bir eğilime sahip olacağı açıktır. Söz gelimi 2020-25 yıllarında 1,99 düzeyinde görülen kadın başına düşen doğum sayısı, 2045-50 döneminde 1,78'e; 2055-60 arasında 1,73'e; 2060-65 yıllarında 1,72'ye inecektir. Şüphesiz demografik ivmenin etkisiyle 2060 yılına kadar büyümesi beklenen ülke nüfusunun bu tarihten sonra azalması da kaçınılmaz olacaktır. Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı'na göre (UN-DESA), 2020'de 84 milyon civarında olan nüfusun, 2060'ta zirve noktası olan 97,9 milyona erişeceği ve bu tarihten itibaren düşüşe geçeceği öngörülmektedir. Aynı nüfusun 2070 yılında 96,6 milyona gerileyeceği tahmin edilmektedir (Şekil 14).

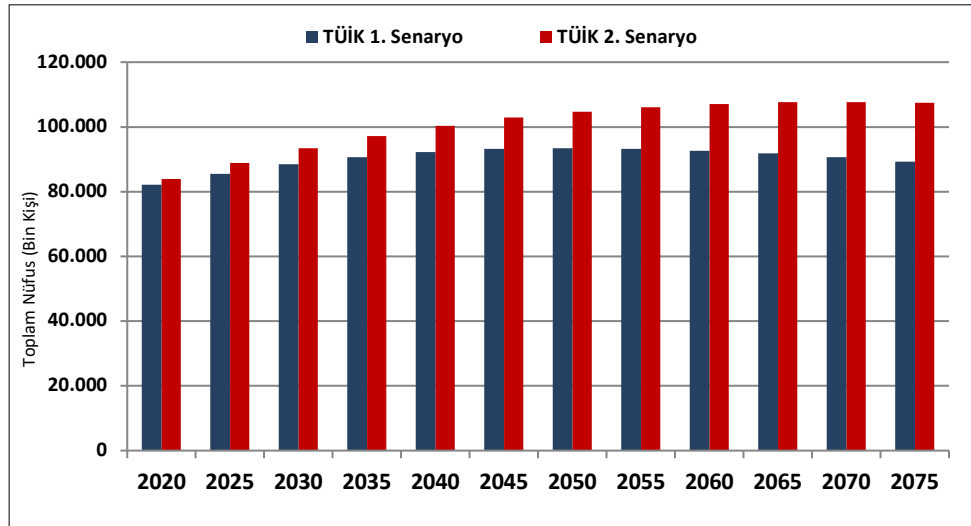

Şekil 14. Demografik Geçiş Sürecinin Dördüncü Aşamasında Türkiye Nüfusu

Kaynak: UN-DESA, 2019a; 2019d; 2019e verilerine göre hazırlanmıştır.

TÜİK projeksiyonları doğrultusunda hazırlanan bir diğer grafikte iki senaryoya yer verilmiştir. Birinci senaryoya göre; ülke nüfusu 2050'ye kadar nüfus momentumunun etkisiyle büyümeyi sürdürecektir, 2055 yılında ise gerilemeye başlayacaktır. Bu senaryo BM tarafından hazırlanan senaryodan farklıdır. Buna göre 2020'de 82 milyon olan nüfus, 2050'de 93,4 milyonluk değeriyle zirveye çıkacaktır. 2055'te 93,2 milyona inmesi beklenen nüfus bu tarihten itibaren gerilemeye başlayacaktır ki, 2075'e gelindiğinde 89,1 milyona düşecektir (Şekil 15). Bu senaryoda dördüncü aşamanın 2050 yılında biteceği, bu tarihten itibaren de gerileme evresinin (beşinci aşama) başlayacağı söylenebilir.

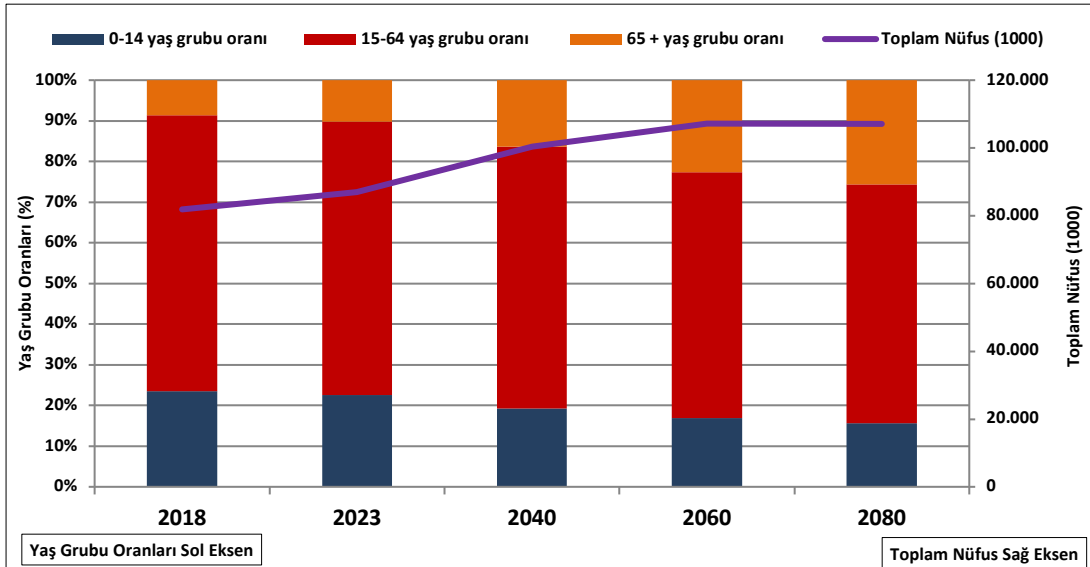
TÜİK tarafından hazırlanan ikinci senaryoda (ana senaryo) ise daha farklı bir eğilim göze çarpar. Buna göre demografik ivmenin/momentumun etkisinin 2060'a kadar hissedileceği ve bu tarihten sonraki 20 yıllık süreçte nüfusun sabit kalacağı varsayılır. TÜİK tarafından ana senaryo şeklinde nitelendirilen bu senaryoda 2020'de 83,9 milyon olan nüfusun 2060'ta 107 milyona erişeceği; 2065, 2070, 2075 ve 2080 yıllarında sabit kalacağı (107 milyon civarı) öngörülmektedir (Şekil 15). Gerileme 2080'den sonra başlayacağı için, dördüncü aşama da bu tarihte bitecektir.

Şekil 15. Türkiye'de Nüfus Senaryoları: 2020-2075

Kaynak: TÜİK. 2018; TÜİK. 2020c verileri temel alınmıştır.

Görüldüğü gibi hangi senaryo dikkate alınır alınır Türkiye'nin halihazırda dördüncü aşamayı yaşadığı açıktır. Bu aşamada devletin bütün özendirici ve yasaklayıcı (kürtaj yasağı) uygulamalarına rağmen, nüfus momentumunun etkisiyle ortaya çıkacak yüksek olmayan nüfus artışı dışında bir nüfus büyümesi beklenmemelidir. Ünlü'ye göre (2017: 40), sözü geçen aşamada küçük aileye yönelme, sosyal eğilimlerde değişiklikler, çocuk doğurmanın artan maliyeti ve bebek ölüm oranlarının düşmesi sonucunda doğum oranları geriler. Ölüm oranlarındaki düşüşe ilaveten doğum oranlarındaki hızlı gerileme neticesinde doğum ile ölüm oranları arasındaki fark daralır, nüfus artış hızı yavaşlama eğilimi gösterir. Ortaya çıkan demografik gelişmelerden nüfustaki yaş grupları da etkilenir ve nüfus bir süre sonra yaşlanmaya başlar. Örneğin, TÜİK'in hazırladığı projeksiyonlardaki "ana senaryo"da: 2018'de var olan 81,8 milyon nüfusun %23,5'ini 0-14 yaş grubu; %67,8'ini 15-64 yaş grubu; %8,7'sini 65 ve üzeri yaş grubu meydana getirmektedir. 2023'te olacağı düşünülen 86,9 milyon nüfusun %22,6'sını 0-14 yaş grubu; %67,2'sini 15-64 yaş grubu; %10,2'sini 65 üstü yaş grubu teşkil edecektir. Söz konusu senaryoda, zaman geçtikçe nüfusun bağımlı kesiminin kaçınılmaz şekilde artacağı varsayılmaktadır. Zira 2040 yılına gelindiğinde 100 milyon civarında olması beklenen nüfusun %19,3'ünün 0-14 yaş grubu; %64,4'ünün 15-64 yaş grubu; %16,3'ünün 65 üstü yaş grubundan meydana geleceği tahmin edilmektedir. Bu senaryoya göre; 2040'ta, yaşlı nüfusun %15'i aşması dolayısıyla Türkiye yaşlanmış olacaktır. Dahası aynı senaryoda ülke nüfusu 2060 yılında 107 milyon civarına erişecek; bunun %16,9'u 0-14 yaş; %60,4'ü 15-64 yaş; %22,6'sı 65+ yaş grubundan oluşacaktır. Görüldüğü gibi, 2040'tan sonra yaşlı nüfus oranı gittikçe artacaktır. Bu senaryoda, sözü geçen yaş grubunun 2080'de en yüksek düzeye ulaşacağı fakat toplam nüfusun sabit kalacağı öngörülmektedir. Diğer kelimelerle 2060'tan sonra aradan geçen 20 yıllık süreye rağmen 107 milyon civarında olacağı varsayılan toplam nüfusun %15,7'si genç nüfus; %58,7'si aktif nüfus; %25,6'sı yaşlı nüfustan oluşacaktır (Şekil 16). Bu durumda toplam nüfusun %41,3'ünün bağımlı nüfus olacağı ortaya çıkmaktadır.

Şekil 16. Türkiye'de Yaş Grubu Oranı ve Toplam Nüfus Bakımından Beklentiler: 2018-2080

Kaynak: Tük, 2019ç Verilerine Göre Hazırlanmıştır.

Kuşkusuz nüfus projeksiyonlarının gerçekleşmeme ihtimali her zaman için vardır ve bu tür yanılgılara daha önce defaatle rastlanmıştır. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Avrupa ülkeleri, ABD ve Kanada'ya ait projeksiyonların tamamı yanılmıştır (Ohlin, 1969: 20). Dahası nüfus; siyasi, tarihi, coğrafi, teolojik, fiziki, kültürel, iktisadi, sosyolojik, biyolojik vb. birçok faktörden etkilenen karmaşık bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla nüfus üzerine yapılan öngörüler her zaman için yanılabilir.

4. Sonuç

Cumhuriyet'in 1923 yılında ilan edilmesinden bugüne kadar geçen zaman zarfında Türkiye'nin demografik yapısında önemli değişimler olmuştur. Bu değişimler sonucunda ülke nüfusu oldukça farklı bir karaktere bürünmüştür. Diğer kelimelerle, günümüzde Türkiye çok daha kentleşmiş bir ülkedir. Sağlık koşulları çok daha iyidir ve insanları daha uzun yaşamaktadır. Birtakım bireysel farklılıklar olsa da, aileler artık fazla çocuk sahibi olmamaktadır. Bütün bu hadiseler, gelişmiş ülkelerin önceki dönemlerde yaşadıkları süreçten Türkiye'nin de geçmekte olduğunu gösterdiğinden önemlidir. Dolayısıyla demografik geçişi yaşamış

toplumlarda ortaya çıkan düşük doğum ve ölüm oranlarının, geri döndürülemez bir geçişi ifade ettiği ve Türkiye'nin benzer bir süreçten geçtiği söylenebilir. Birçok çalışmada demografik geçişe ait aşamalar farklı numaralandırılıp tarihlendirilmiştir. Örneğin Türkiye nüfusunun 2050'lerde takriben 95 milyon olacağını ve üçüncü aşamayı tamamlayacağını belirten çalışmalar söz konusudur. Lakin zaman geçtikçe demografik geçiş sürecine evvela dördüncü, ardından beşinci aşamanın eklendiği açıktır. Bu durumda Türkiye için de beş aşamalı geçişe göre yeni açıklamaların yapılması ve üçüncü aşamanın bitiş tarihinin verilmesi, hatta dördüncü aşamanın başlangıç tarihinin de ortaya konulması gerekmiştir. Zira önceki çalışmaların çoğu Türkiye'deki demografik geçişi 1940'lardaki orijinal haliyle ve üç aşamalı ele almaktadır. Bu nedenle üçüncü aşamanın devam ettiğinin vurgulandığı yeni yayınlar söz konusudur. Oysa Türkiye, hâlihazırda dördüncü aşamanın içindedir.

Bu vesileyle Türkiye'de demografik geçişin birinci aşamasının 1923-1955 dönemini kapsadığı söylenebilir. Cumhuriyet'in erken dönemine denk gelen bu süreç; yüksek ölüm oranları, savaş şartlarının doğurduğu iktisadi zorluklar, eğitim azlığı, erken yaşta evlenmeler, ilaç sıkıntısı, sağlıklı olmayan yerlerde yaşama zorunluluğu, düşük ömür ortalaması vb. birçok olumsuz faktörle tasvir edilir. 1923-1955 dönemi Türkiye'nin yüksek durağanlık dönemi olduğu gibi doğum ve ölüm oranlarının çok yüksek olduğu bir evredir. Lakin birtakım grafiklerle de gösterildiği gibi ülke her şeye rağmen nüfusunu arttırmıştır. Diğer kelimelerle 1927'deki ilk sayımdan (13,6 milyon kişi) 1955'teki sayıma (24 milyon kişi) kadar geçen 28 senede ülke nüfusu neredeyse ikiye katlanmıştır.

Türkiye'de demografik geçişin ikinci aşaması 1955-1985 dönemini kapsamaktadır. İkinci aşama, Türkiye'de kentleşmeyle ortaya çıkan ve modernleşme şeklinde tabir edilen sürecin etkilerinin hissedildiği dönemdir. Kadın başına düşen doğum sayısı görece düşmüştür. Bu aşamada sağlık alanındaki gelişmelerle çocuk ölümlerindeki iyileşmelere bağlı olarak toplam doğurganlık hızı ve kaba doğum oranındaki istikrarlı düşüşe rağmen nüfus sürekli büyümüştür. Örneğin 1955'te nüfus artış hızı %27,75 iken ülke nüfusu 24 milyondur. 1985'e gelindiğinde nüfus artış hızı %24,88'e gerilediği halde nüfus 50,6 milyona erişmiştir.

Bazı metinlerde üçüncü aşamanın 1985'te başladığı belirtildiği halde bitiş yılından söz edilmez. Bu eserlere göre üçüncü aşama devam etmektedir. Oysaki üçüncü aşamanın sona ermesi için doğurganlık düzeyi, ebeveyn neslin yerini almaya yetecek seviyeye düşmelidir. Bu durumda toplam doğurganlık hızının 2,1 olması gerekir. Nitekim geç genişleme evresi de denilen bu aşamanın Türkiye'de 2015'te bittiği söylenebilir. Zira 2010-2015 döneminde doğurganlık hızı 2,12 iken, 2015-2020 döneminde 2,1'e düşmüştür. Buna rağmen 1985'te 50,6 milyon olan nüfus, 2015'te 78,7 milyona ulaşmıştır.

Dördüncü aşamada toplam doğurganlık hızı 2,1 veya daha aşağıdadır. Ancak böylesi bir düşüşe rağmen, geriden gelen genç yaş grubu üreme çağını tamamlayana kadar nüfus artmaya devam edecektir (demografik ivme/momentum). Artış sona erdiğinde, bir diğer ifadeyle nüfus artış hızı negatife evrildiğinde söz konusu aşama da bitecektir. Dolayısıyla burada nüfus projeksiyonlarına göz atılmalıdır. Nitekim yapılan çalışmada demografik ivmenin etkisiyle 2060 yılına kadar büyümesi beklenen ülke nüfusunun, bu tarihten sonra azalmaya başlayacağı ve gerileme evresinin (beşinci aşama) başlayacağı değerlendirilmiştir. Diğer kelimelerle 2020'de 84 milyon olacağı düşünülen nüfus, 2060'ta 98 milyona erişerek zirveyi görecek ve bu tarihten itibaren düşecektir. Böylece dördüncü aşama bitmiş ve fakat beşinci aşama başlamış olacaktır. Ancak bu öngörülerin gerçekleşmeme ihtimali her zaman için vardır.

Kaynakça

- Avcı, S. (1993). "Türkiye'de Şehir ve Şehirli Nüfusun Dağılışı (1927-1990)", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 28'den Ayır Basım, 248-269.
- Başar, E. (2013). *Demografiye Giriş*, 2. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Becklake, J. & Sue. (1993). *Nüfus Patlaması*. İletişim 2001 Kitapları 1, , İstanbul: İletişim Yayınları.
- Behar, C. vd. (1999). *Türkiye'nin Fırsat Penceresi Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*. TÜSİAD Yayını, Yayın No: TÜSİAD-T/99-1-251, İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş.
- Bloom, D.E., Canning, D. ve Sevilla, J. (2003). *The Demographic Dividend: a New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*. Santa Monica, California: Rand, MR-1274.
- Blue, L ve Espenshade, T J. (2011). "Population Momentum Across the Demographic Transition", *National Institutes of Health Population Development Review* 37 (4). 721-747.
- Can, B. ve Avcı, S. (2019). "Demografik Fırsat Penceresi Türkiye İçin Demografik Kriz Penceresine Dönüşecek mi?", *I. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı İçinde*. İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5255, Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3465, 211-221.
- Cillov, H. (1985). *Türkiye Nüfusundaki Artışın Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Yayını <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/EC278092DDBF4FB59C7042B5A7458FF2?doi>= Erişim: 20.12.2019.
- Clarke, J. I. (1987). *Population Geography*. Oxford ve New York: Pergamon Press.
- Davis, K. (1945). "The World Demographic Transition", *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 237 (January), 1-11.
- Demeny, P. ve Shorter, F. C. (1968). *Türkiye'de Ölüm Seviyesi Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri*. İ. Ü. Yayınları No: 1306, İktisat Fakültesi No: 218, İstatistik Enstitüsü No: 2, İstanbul: Sermet Matbaası.
- Demir, O. (2016). "Nüfus Politikaları ve Çin, Fransa ve Türkiye Örneklerinin Değerlendirilmesi", *Social Sciences (NWSASOS)*, 3C0137, 11 (1), 41-61.
- DİE. (1995). *Türkiye Nüfusu, 1923-1994 Demografi Yapısı ve Gelişimi*. Ankara: Başbakanlık DİE Matbaası.
- Ehrlich, P. R. (1976). *Nüfus Bombası*. (N. İ. Tolon, Çev.). Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş..
- Eraydın, B. A. (2003). "Nüfus Yapısı ve Süreçleri", Türkiye'nin Nüfus ve Kalkınma Yazını: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Türkiye Bilimler Akademisi Raporları* Sayı: 3, Ankara, 14-15.
- Fişek, N. H. ve Shorter, F. C. (1968). "Fertility Control in Turkey", *Demography* 5, 578-589.
- Foucault, M. (2016). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. 2. Baskı, (F. Taylan, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gürsoy Çuhadar, S. ve Lordoğlu, K. (2016). "Demografik Dönüşüm Sürecinde Yaşlanma ve Sorunlar", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 54, 63-80.
- Güvenç, M. (1997). "Nüfus Bilgisi ve Türkiye'de Demografik Değişim", *Birikim Dergisi*, Sayı: 101, 70-73. <https://www.birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-101-eylul-1997/2297/nufus-bilgisi-ve-turkiye-de-demografik-degisim/4679> (Erişim: 05.06.2017).
- Hirschman, C. (2001). "Comment: Globalization and Theories of Fertility Decline", İçinde Global Fertility Transition, Bulatao, R.A., Casterline, J.B. (eds.), *Population and Development Review*, supplement to vol.27, Population Council, New York, 116-125.
- Hodgson, D. (1983). "Demography as Social Science and Policy Science", *Population and Development Review*, 9 (1), 1-34.
- Hoşgör, Ş.ve Tansel, A. (2010). *2050'ye Doğru Nüfus Bilim ve Yönetim: Eğitim, İşgücü, Sağlık ve Sosyal Güvenlik Sistemlerine Yansımalar*. İstanbul: TÜSİAD Yayını.

- HÜNEE. (2019). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2018*. Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (1996). *Türkiye Ekonomisi (8. Basım)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kinsella, K. ve He, W. (2009). *An Aging World: 2008*. U.S. Census Bureau, International Population Reports, P95/09-1, U.S. Washington DC: Government Printing Office.
- Kirk, D. (1996). "Demographic Transition Theory", *Population Studies*, 50 (3), 361-387.
- Koç, İ. vd. (2008). *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü (Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler: 1968-2008)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını, TNSA-2008.
- Kurtar, M. (2012). *Türkiye'nin Bölgelerarası Farklılıklarına Demografik Geçiş Kuramı Çerçevesinden Bir Bakış*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Lee, R. (2003). "The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change", *Journal of Economic Perspectives*, Volume: 17, Number: 4, 167-190.
- Livi-Bacci, M. (2009). *Avrupa'da Nüfus Hareketleri*. (M. T. Binder, Çev.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Murat, S. (2006). *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfus ve Demografik Yapısı*. Yayın No: 2006-49, İstanbul: İTO Yayını.
- Notestein, F.W. (1946). Population - Long View, *In: Food for the World* (Ed. by T. Schultz), University of Chicago Press.
- Ohlin, G. (1969). *Nüfus Kontrolü ve Ekonomik Kalkınma*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları No.5, Ankara: Ayyıldız Matbaası A.Ş.
- Özbay, F. (1984). "Kırsal Kesimde Toplumsal ve Ekonomik Yapı Değişimlerinin Aile İşlevlerine Yansımaları", *İçinde Türkiye'de Aile'nin Değişimi: Toplum Bilimsel İncelemeler*, (Edt. T. Erder), Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını.
- Özbay, F. (2015). *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*. İletişim Yayınları 2222, Araştırma-İnceleme Dizisi 369, İstanbul: Sena Ofset.
- Özberk, E. (2003). *Nüfus Politikaları ve Kadın Bedeni Üzerindeki Denetim*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özgür, E. M. (2011). "Nüfus Coğrafyası (COG 108)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü Ders Notları*, 1-120. Ankara.
- Reher, D. S. (2004). "The Demographic Transition Revisited as a Global Process", *Population Space Place* 10, 19-41.
- Saraç, H. (1997). *Ekonomik ve Sosyal Boyutuyla İslam'da Nüfus Politikası*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/254, Yayın No: 254, İlmi Eserler Serisi: 51.
- Sertkaya Doğan, Ö. (2018). "Türkiye'de 2040 ve 2060 Nüfus Projeksiyonlarına Göre Demografik Fırsatlar", *TİDSAD (Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi)* 18, 26-42.
- Shorter, F. C. ve Macura, M. (1982). *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975*. Committee on Population and Demography Report No. 8, Washington DC: National Academy Press.
- Şahin, S. (2015). *Geçmiş Günümüz ve Gelecekte Nüfus Gerçeği*. 3. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yayını.
- Taeuber, I. B. (1958). "Population and Modernization in Turkey", *Population Index* 24, 101-122.
- Tansel, A. (2012). *2050'ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim: İşgücü Piyasasına Bakış*. TÜSİAD Yayını, Yayın No: TÜSİAD-T/2012-11/536, İstanbul: Sis Matbaacılık.
- Thompson, W. S. (1929). "Population", *American Journal of Sociology*, Vol. 34, No. 6 (May, 1929), 959-975.

- Tuğluoğlu, F. (2008). "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), 351-359.
- TÜİK Bilgi Dağıtım, (2019). *İllere Göre Yaş Grubu İstatistikleri, 1935-2018*.
- TÜİK, (2019a). *Demografik Göstergeler 2000-2025*. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Son Erişim: 21.07.2019).
- TÜİK, (2019ç). *Senaryolara Göre Seçilmiş Yaş Grupları Nüfusları, 2018, 2023, 2040, 2060, 2080*. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Son Erişim: 21.07.2019).
- TÜİK. (2018). *Yıllara Göre Nüfus, 2013-2075*. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Son Erişim: 08.04.2018).
- TÜİK. (2019b). *Nüfus, Yıllık Nüfus Artış Hızı ve Yıl Ortası Nüfus Tahmini, 1927-2000*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1047 (Son Erişim: 18.05.2020).
- TÜİK. (2019c). *Nüfus, Yıllık Nüfus Artış Hızı, İl, İlçe, Belde, Köy Sayısı ve Nüfus Yoğunluğu, 2007-2019*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (Son Erişim: 18.05.2020).
- TÜİK. (2020a). *Demografik Göstergeler, 2000-2025*. <https://web.tuik.gov.tr/tr/classification-categories/sub-categories/#> (Son Erişim: 28.05.2020).
- TÜİK. (2020b). *Yıllara Göre Nüfus, 2018-2080*. <https://web.tuik.gov.tr/tr/classification-categories/sub-categories/#> (Son Erişim: 28.05.2020).
- TÜİK. (2020c). *Senaryolara Göre Nüfus 2018-2080*. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Son Erişim: 09.06.2020).
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (1997). *Beşeri Coğrafya (İnsan-Kültür-Mekân)*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2016). *Beşeri Coğrafya (İnsan. Kültür. Mekân)*. 16. Baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- UN-DESA. (2019a). *World Population Prospects 2019, Data Query Total Population by Sex* <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (Erişim: 24.03.2020).
- UN-DESA. (2019b). *World Population Prospects 2019, Data Query Total Fertility (Children per Women)*, <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (Erişim: 10.05.2020).
- UN-DESA. (2019c). *World Population Prospects 2019, Data Query Crude Birth Rate*. <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (Erişim: 30.05.2020).
- UN-DESA. (2019ç). *World Population Prospects 2019, Data Query Crude Death Rate*, <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (Erişim: 30.05.2020).
- UN-DESA. (2019d). *World Population Prospects 2019, Data Query Rate Of Natural Increase*, <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (Erişim: 30.05.2020).
- UN-DESA. (2019e). *World Population Prospects 2019, Data Query Total Fertility (Children per women)*, <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (Erişim: 30.05.2020).
- Üner, S. (1972). *Nüfusbilim Sözlüğü*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-17, Ankara: Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş. Matbaası.
- Ünlü, T. (2017). *The Demographic Window Of Opportunity And The First Demographic Dividend: The Case Of Turkey*. Hacettepe University Institute Of Population Studies Demography Program, Disertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Demography, Ankara.
- Weeks, J. R. (2016). *Population (An Introduction to Concepts and Issues) Twelfth Edition*. Boston: Cengage Learning.

- Wyman, R. (17 Şubat 2009). "Nüfus Artışının Küresel Sorunları", *10. Ders Dökümü*, (Y. Arı, Çev.). www.acikders.org.tr/file.php/127/Lectures/PDF/10_DersDokumu.pdf (Erişim: 07.06.2017).
- Yavuz, S. (2008). *Fertility Decline In Turkey From The 1980s Onwards: Patterns By Main Language Groups*. Hacettepe University Institute of Population Studies Economic and Social Demography Program, Dissertation Submitted In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy In Economic and Social Demography, Ankara.
- Yüceşahin, M. M. (2009). "Türkiye'nin Demografik Geçiş Sürecine Coğrafi Bir Yaklaşım", *Coğrafi Bilimler Dergisi* 7 (1), 1-25.
- Yüceşahin, M. M. (2011). "Küresel Bir Süreç Olarak Demografik Dönüşüm: Mekânsal Bir Değerlendirme", *Coğrafi Bilimler Dergisi* 9 (1), 11-27.
- Yüceşahin, M. M., Adalı, Tuğba ve Türkyılmaz, A. Sinan. (2016). "Population Policies in Turkey and Demographic Changes on a Social Map", *Border Crossing*, Volume: 6, No: 2, 240-266.
- Yüceuluğ, R. (1947). *Türkiye Nüfusu (Cumhuriyet Devrindeki Son Dört Nüfus Sayılarına Göre)*. T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın No. 267, İncelemeler No. 120, Ankara: Doğu Matbaası.
- Yüksel, Y. (2007). "*Türkiye'de Demografik Geçiş Süreci ve Sosyal Politikalar*", Uzmanlık Tezi, DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No: DPT: 2732, Ankara.
- Yüksel, Y. ve Kocaman, T (2007). "Ageing Population, Social Services And Assistance In Turkey", *Aile ve Toplum*, Yıl: 9, Cilt: 3, Sayı: 12, 57-64.

